

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ YAYINLARI

1000. YILINDA TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ

EDİTÖRLER

Prof. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİN
Doç. Dr. Yıldız DEVECİ BOZKUŞ

ANKARA-2019

ELVİYE-İ SELASE VE KAFKASYA'DA ERMENİLER VE OSMANLI DEVLETİ ARASINDAKİ ASKERİ VE SİYASİ MÜCADELELER (1918-1919)

Selma YEL*

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'nda İttifak Devletlerine karşı İttifak Devletleri sa-
fında yer almış olan Osmanlı Devleti 7 cephede savaşmak mecburiyetinde
kalmıştır. Bu cephelerden birisi de Kafkas Cephesi olup Çarlık Rusyası'na
karşı mücadele verilmiştir. Osmanlı Devleti'nin Sarıkamış Muharebelerin-
de ağır bir mağlubiyet alması sonucunda bütün Kafkas Cephesi'ne Ruslar
hâkim olurken, Çarlık Ordusu Anadolu içlerine kadar ilerlemiş, Trabzon'un
batısından, Erzincan, Kemah yolundan, Dersim ve Muratsuyu'nun güneyin-
deki Van Gölü'ne ve Başkale'ye kadar uzanan bir hattı işgal etmişlerdir. 11
Kasım 1917'de meydana¹ gelen Ekim Devrimi sonucunda Bolşeviklerin ikti-
dara gelmesi sonucunda bütün cephelerde Ruslar savaşmayı bırakmaya baş-
lamıştır. Bu siyasi otorite boşluğunda Tiflis'te Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan
temsilcilerinden oluşan Bolşeviklik karşıtı Maverayı Kafkas Komiserliği teş-
kil edilerek, karma bir hükümet kurulmuştur. Bu geçici hükümet Bakü di-
şındaki bütün Kuzey Kafkasya'da hâkimiyet kurmuştur. Çünkü bu tarihlerde,
2 Kasım 1917'de Bakü Sovyet hükümeti kurulmuş ve Azerbaycan'ın doğal
başkenti işgal altına girmiştir. Bu siyasi boşluk içinde bütün Kafkasya gene-
linde, Doğu Karadeniz ve Elviye-i Selase'de, Doğu ve Güneydoğu Anadolu
bölgesinde Ermeni soykırım ve mezalimi başlamıştır.

Prof.Dr., Gazi Üniversitesi, Ankara/Türkiye, selmayel@gazi.edu.tr

¹ Söz konusu tebliğ, tarafımızdan çalışılmış olan "Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri" adlı
eserden ve Yel, Selma, "Birinci Dünya Savaşında Elviye-i Selase, Kafkasya ve Nahçıvan'da
Ermeni Mezalimi: Osmanlı Devleti'nin Askeri Faaliyetleri ve Yardımlar (1918-1920)",
Azerbaycan ve Şarki Anadolu'da Türk-Müslüman Ahaliye Karşı Soykırımları(1914-
1920'ci Yıllar) III Beynelhalk İlmî Konferansın Materyalleri 07-10 April 2016, s. 506,
Şamahı Azerbaycan'daki sunumdan büyük ölçüde kaynakçası güncellenip yeni bilgiler
eklenmek suretiyle makale aşamasına getirilmiştir.

Söz konusu çalışmada bu süreç üç aşamada incelenerek, öncelikle 1918-1919 yılları arasında meydana gelen Ermeni tedhiş ve terörü ile ilgili olaylara temas edilecek ve daha sonra da bölge Müslüman halkının korunması için Osmanlı Devleti'nin başlatmış olduğu askeri harekât ve siyasi teşkilatlanmalar üstünde durulmaya çalışılacaktır. Bu askeri harekât öncesinde ve Osmanlı Devleti'nin Brest-Litovsky Anlaşması haricinde işgal etmiş olduğu bölgeleri tahliye etmesi sonrasında yaşanmış olan Ermeni mezalim ve soykırım teşebbüslerine de ayrıca yer verilecektir.

Rusya'nın Bolşevik ihtilali neticesinde çökmesinin müteakibinde, taraflar 2 Aralık 1917'de Brest-Litowsky şehrinde bir araya gelmişler ve 5 Aralık 1917'de geçici bir mütareke yapmışlardır.² Böylece Kafkas Cephesi'nde durum Osmanlı Devleti'nin lehine dönmeye başlamıştır. Stefanos Yerosimos, Anadolu'daki Rus kuvvetlerinin 1917'deki nüfuz sahasını: "*Kafkas Cephesinde Çarlık Ordusu Anadolu içlerine kadar ilerlemiş, Trabzon'un batısından Erzincan, Kemah yolundan, Dersim ve Murat Suyunun güneyindeki Van Gölüne ve Başkale'ye kadar uzanan...*" bir hat şeklinde ifade etmektedir.³

Rusya'nın mütareke teklifi kabul edilince, 18 Aralık 1917'de Erzincan Mütarekesi imzalanmıştır. Mütareke hükümleri taraflar arasında barış antlaşması imzalanıncaya kadar geçerli olacaktır.⁴ Erzincan Mütarekesi, Tiflis "*Maveray-i Kafkas Komiserliği*" adına da imzalandığı için, Osmanlı Devleti bu devletin kuruluşunu da resmen tanımıştır.⁵

Rusya, Erzincan Mütarekesi'ni imzalarken, yakın bir zamanda Osmanlı Devleti'nin mutlaka mağlup edileceği inancıyla hareket etmiş ve planlarını da buna göre geliştirmiştir. Bu plan kapsamında tahliyeye mecbur oldukları bölgelerde Ermeni milis teşkilatlarının teşkiline başlamışlardır. Bu teşkilatların kurulmasının görünürdeki sebebi Kürt taarruzlarına karşı Ermenileri koru-

² Selma Yel, "Mondros Mütarekesi ve Elviye-i Selasenin Tahliye Edilmesi", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish*, Volume 3/4 Summer 2008, s. 924.

³ Yel, a.g.m., s. 923.

⁴ Selma Yel, *Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri*, ATAM Yayınları, Ankara, 2002, s. 34, Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi, III. Ordu Harekati*, II, Ankara, 1993, s. 304; Yel, a.g.m., s. 924.

⁵ İbrahim Ethem Atınur, "Nahçıvan'da Ermeni Mezalimi (1918-1920)", *Atatürk Dergisi*, III/II(Temmuz 2002), s. 81-89.

mak gibi görünmekle beraber, gerçekte süratle silahlandırılan bu birliklerle, Rus subaylarının denetimi altında bir Ermeni ordusu meydana getirmeyi ve “*Ermeni Halk Sovyeti*” kurarak, bu bölgelerin hakiki sahibi olan Türklere vermemek fikrindedirler.⁶ Çarlık Rusya’sı gibi Bolşevikler de Doğu Anadolu’da aynı stratejilere destek vermeye devam ettiği için “Ermeni Meselesi” hiçbir değişime uğramamıştı. Bu politikanın temelinde Türklerin sözde baskısı altında bulunan Ermenilere hürriyetlerini kazandırarak, Avrupa ve Amerika’daki işçi ve sosyalistlerin sempatisini kazanmak yatmaktadır. Bu amaçla Rusya, 11 Ocak 1918’te yayınladığı “Türk Ermenistan”ı adlı bir beyanname ile de Osmanlı Devleti’nin kabul etmesi mümkün olmayan isteklerde bulunmuş ve böylece Ermenilerin haklarını koruma altına almaya teşebbüs etmiştir.⁷

Ermenistan Beyannamesi ile Doğu Anadolu’da Rusya destekli devlet kurabileceklerine inanmaya başlamış olan Ermeniler, Rus askerinin tahliye ettiği bölgelerde onlardan kalan silahları alarak süratle müdafaa mevzileri teşkil etmeye ve Müslüman halka saldırılara başlamışlardır. Ermeniler’in yanı sıra, Gürcüler de aynı şekilde silahlanmaya başlamıştır. Gürcü ve Ermeniler daha önceden Rus ordusunda farklı görev ve rütbelerde görev yapmış olduk-

⁶ Yel, a.g.e., s. 84.

⁷ Bu hususla ilgili olarak bkz: Selma Yel, “Brest-Litovsk Barış Konferansında Sovyet Rusya’nın Ermeni Politikası”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C XVIII, 2002, Sayı: 54, s. 829, 848; İsmet Parmaksızoğlu, *Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri ve Besledikleri Emeller*, Ankara, 1981, s. 131-132: Bu beyannameye şu hususlarda Ermeniler için isteklerde bulunmaktadır. “*Halk Komiserleri Meclisi, Ermeni halkı, Rusya işçi ve köylü hükümetinin, Rusya tarafından işgal edilmiş olan Doğu Anadolu Ermenilerinin bağımsızlıkları da dâhil olmak üzere özellikle hukukunu ve serbestçe kendi idarelerini kurmaları hakkını tanıdığı bildirir. Komiserler Meclisi, bu haklar için teminat olup, bunların gerçekleşmesinin ve Ermeni halkının referandumu ile mümkün olacağını kabul eder. Komiserler Meclisi kısmen teminat olmak üzere aşağıdaki şartları uygun bulur. 1- Ermenistan’ın Rus askerleri tarafından boşaltılması ve Doğu Anadolu halkının maddi ve şahsi güvenlikleri için derhal bir Ermeni gönüllü ordusunun kurulması. 2- Ermeni kaçaklarının ve çeşitli ülkelere dağılmış 3-Savaş sırasında Türk hükümeti tarafından Türkiye içlerine sürülmüş Ermenilerin Doğu Anadolu’ya zorluk görmeden dönmeleri Komiserler Meclisi Türk delegeleriyle barış görüşmelerine başlayınca bu şartlar üzerinde ısrar edecektir. 4-Doğu Anadolu’da demokratik esaslara dayanarak seçilmek üzere halk delegelerinden oluşan geçici bir Ermeni hükümeti kurulması. Kafkas işleri için geçici ve olağanüstü komiser tayin edilmiş olan Stepan Şahumyan, Doğu Anadolu’daki halka 2. ve 3. maddelerin uygulanması, 4. maddeye göre, Rus askerlerinin buraları boşaltması vasıtalarını ve tarihini tayin edecek, bir karma komisyon kurulması için bütün yardımlarda bulunacaktır. 5-Doğu Anadolu’nun coğrafi sınırları, Ermeni-Müslüman halkı ve komşu bölgeler halkının demokratik bir şekilde seçecekleri delegeler ve komiser Şahumyan vasıtasıyla belirlenecektir.*”

ları için, askerlik kumanda sevk ve idaresi hususunda oldukça tecrübelidirler. Türkler ise, ancak I. Dünya Savaşı'nda çok az miktarda olmak üzere askere alınmaya başlanmışlar ama hiçbir zaman için kumanda kademesinde değerlendirilmemişlerdir. Bu sebeple, askerlik bilgisi ve tecrübesi açısından oldukça zayıftırlar.⁸

Rus Kafkas Ordusu Komutanı General Prejevalski, Aralık 1917 tarihinde Ermeni kolordusunun teşkil edilmesine izin vermiş olup, komutanlığına da, aslen Ermeni kökenli olup Çarlık Rusyası Ordusu'nda üst görevlerde bulunmuş olan General Tovmas Nazarbekian getirilmiştir. Kolordu, her biri dört piyade alayından oluşan General Areyov'un komuta ettiği Birinci Tümen ve Albay Silikov'un komutasını üstlendiği İkinci Tümen'den oluşmaktadır. Buna ilaveten üç tugaydan meydana gelmiş olan Antranik'in Üçüncü Tümeni ile Albay Korganov'un komutası altındaki süvari tugayı bulunmaktadır. Ermeni Kolordusu'nun mevcut yapısı içinde birkaç ihtiyat, iaşe, sıhhiye ve garnizon üniteleri de bulunmaktadır.⁹

General Tovmas Nazarbekov'a bağlı birliklere, Erzincan, Erzurum, Van ve Eleşkirt Vadisi'nde Osmanlı Ermenileri gönüllü olarak iştirak etmektedir.¹⁰ Doğu Anadolu'da üç taburdan oluşmuş oluşan Ermeni birlikleri bulunmaktadır. Üçüncüsünün başında Hınçak liderlerinden Antranik vardır. Antranik'e bağlı birlikler, nüfus dengesini Ermeniler lehine değiştirmek amacıyla Erzurum-Hınıs-Van bölgesinde Müslüman halka büyük bir vahşet uygulamaya başlamıştır.¹¹ Ermeniler, aynı saldırı ve mezalime Elviye-i

⁸ Yel, a.g.e., s. 37; Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa III, 1919-1922*, İstanbul, 1978, s. 353.

⁹ Ulvi Ufuk Tosun, "Erzincan ve Erzurum'da Ermeni Vahşeti (1918)", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2015, 19 (1), s. 3.

¹⁰ Tosun, a.g.m., s. 3.

¹¹ Haluk Selvi, "Hangi Antranik", <http://www.satemer.sakarya.edu.tr/pdf/Antranik.pdf> (13.02.2016'da erişildi), Antranik, 1865 yılında bugünkü Türkiye sınırları içindeki Şebinkarahisar'da doğmuştur. Burada 1885 yılında kurulan ihtilâl hareketine ilk katılanlardan birisi olan Antranik, 1890'ların sonunda babası ile tartışan bir Türk'ü öldürmüş ve İstanbul'a kaçmıştır. İstanbul'da Hınçaklarla tanışmış ve bir Türk polis şefine düzenlenecek suikast görevini üstlenmiştir. Bu cinayeti işledikten sonra da Batum'a kaçmıştır. Aynı günlerde Ermeni ihtilâl fikirleri ortaya çıkmaya başlamış olup, 1885'te Van'da ilk olarak Armenegân Partisi kurulmuştur. Ermenilerin bağımsızlığını sağlamak için silahlı eyleme başlamak ve kendilerini savunmaları amacıyla Ermeni köylülerini silahlandırmak gerektiğine inanmaktadırlar.. Antranik'in ilk girdiği Hınçak Partisi,

Selase'de, Nahçıvan'da, Van'da, Bitlis'te ve Bakü'de devam etmektedirler. Tiflis merkezli Maverayı Kafkas Komiserliği Ermeni saldırılarını durdurmaya ve Güney Kafkasya'da hâkimiyeti temin etmeye çaba sarfetmekte ancak başarılı olamamaktadır. Osmanlı Devleti bu duruma kayıtsız kalamayacak kadar bölgeyle yakından ilgilidir, üstelik yıllardır bağımsızlık özlemi ile yaşamış olan Kırım, Kazan, Türkmenistan, Hive, Buhara, Kazakistan, Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan'ı temsil eden gruplar, Batum'a, Trabzon ve İstanbul'a temsilciler göndermek suretiyle Osmanlı Devleti'den yardım isteğinde bulunmaya başlamışlardır.¹² Osmanlı Devleti bu taleplerin de etkisi olmakla birlikte, gerek Ermenilerin Müslüman halka uygulamakta oldukları soykırım teşebbüsüne son vermek ve gerekse de stratejik ve tarihi sebeplerle zamanında müdahalede bulunarak, askeri harekate başlama mecburiyetinde olduğunu görmüştür.

Brest-Litovsky Antlaşması ve Osmanlı Ordusu'nun Kafkas Askeri İleri Harekâtı

Osmanlı Devleti bu harekatta ilk etapta 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda kaybedilmiş olan Elviye-i Selâse'nin ilhakını temin edebilmeyi istemektedir. **Brest-Litovsky** görüşmelerine bu amaçla başlanılmıştır. Dışişleri başkanlığı görevini de üstelenmiş olan Talat Paşa, 16 Ocak 1918'de Alman Dışişleri Bakanı Kühlmann yaptığı görüşmede, işgal altındaki Türk toprak-

---

Ermeni İhtilâli'ni Avrupa diplomasisini harekete geçirecek ve Ermeni sorununun siyasal çözümünü gerçekleştirecek bir araç olarak görmektedir. Buna rağmen 1887-1897 yılları arasındaki süreçte örgütlenme problemleri, ciddi teşkilatlanmayı engellemiştir. Ermeni halk ve ve küçük ihtilâlciler arasında tam bir ideolojik birlik temin edilememiştir.

¹² Selma Yel, "Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluşunda Türkiye'nin Yardımları İlhak Amacına mı Yönelikti?", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S 24, Kasım 1999-2003, s. 567. Bu hususta geniş bilgi için bkz; Hüsamettin Tuğaç, *Bir Neslin Dramı*, İst., 1975, s. 185, vd; Ahmet Refik Altınay, *Kafkas Yollarında*, Ankara, 1986. Bu konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz; Naki Keykurun, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)*, Ankara, 1998. Yazar, Azerbaycan'da bağımsızlık mücadelesi veren "Difai" teşkilatının başkanı olup, aynı zamanda Türk Adem-i Merkeziyet Partisi mensubudur. Sibirya'dan esaretten kaçmış olan Türk subayı Hüsamettin Tuğaç'ın yardımcıları ile silahlı milis gruplar oluşturup Gence ve çevresindeki Rus ve Ermenilerin yıkıcı faaliyetlerini engellemeye çalışmıştır. Daha sonra yine H. Tuğaç'la birlikte Mehmet Emin Resulzade'nin emriyle Türkiye'ye gelerek, Millî Şûra'nın yardım talebini iletmişlerdir. Kafkas Türk askerî harekâtının başlamasında, getirdikleri stratejik bilgilerin tesirli olduğu bilinen bir gerçektir.

larında yaşayan Türk İslâm halka Ermenilerin reva gördükleri katliamlardan bahsederek, bu bölgelerin derhal Osmanlı Devleti hâkimiyetine bırakılmasını istemiştir. Kühlmann'a göre, Ruslar bu fikri kabul etmeyerek konferansı uzatmaya teşebbüs edeceklerdir. Hatta aynı sebep dolayısıyla mütarekenin sona ermesi ihtimali vardır. Bu takdirde de, Osmanlı Devleti'ne zaten işgal altındaki bölgeye girebilme hakkı doğacaktır.¹³

Gerçekten de bu tahmin doğru çıkmış ve Brest-Litovsky barış görüşmelerinin çıkmaza girmesinden istifade ederek Enver Paşa Ermeni çetelerinin Müslüman halka soykırımına mani olmak amacıyla 5 Şubat 1918 tarihinde. Erzincan Mütarekesi'nin geçersizliğini ilan ederek Türk birliklerine ilerleme emrini vermiştir.¹⁴ Türk askeri ilerleyişini durdurmaya çalışan Ant-ranik, Sivaslı Murat ve Bayburtlu Arşak'ın emrindeki Ermeni çeteleri her yerde mağlup olarak geri çekilmek mecburiyetinde kalırken, Ermeni çeteleri buldukları her bölgeyi terk etmeden önce Müslüman halka tarihte misli görülmemiş bir vahşet ve soykırım uygulamaya başlamışlardır.

1918 Yılında Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Doğu Karadeniz, Elviye-i Selase, Nahçıvan, Şamahı ve Bakü'de Siyasi ve Askeri Gelişmeler ve Ermeni Mezalimi

13 Şubat 1918 tarihinde Erzincan Ermenilerden kurtarıldığında, karşılaşılan tablo Türk askerini dehşete düşürmüştür. Birinci Kafkas Kolordusu Kumandanı Kâzım Karabekir gördüklerini şöyle ifade etmektedir:

"İşin feci tarafı; Ermenilerin halka tatbik ettikleri 'katliâmdan hâsıl olan vaziyetti. 20.000 Türkü bağrında taşıyan Erzincan kasabasında bir avuç insan kalmıştı. Eğer askeri dairenin içinde ve yanı başındaki müşirlik konağında yakılmak üzere hapsedilen insanları kurtarmak nasip olmasaydı belki de kasabada tek bir kimse göremeycektik. Bütün kuyular şehit edilmiş insan cesetleri ile dolu idi. Bir hayli yerlerde de binalar içinde yakılmışlardı".¹⁵

Ermeniler Erzincan halkının bir kısmını da kiliseye toplayıp, ateşe vermek suretiyle katletmişlerdir. Bomba ile Yeni Cami ve belediye binası-

¹³ Yel, a.g.e., s. 36.

¹⁴ Tosun, a.g.m., s. 5.

¹⁵ Kazım Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, Koşkun Basımevi, İstanbul, 1939, s. 74.

nı havaya uçurmuşlar, şehir civarında 500 kişiyi el ve ayaklarını bağlamak suretiyle öldürmüşlerdir. Ermenilerin Türklere yapmış oldukları zulümleri yerinde tespit etmek için kurulmuş komisyonun başkanı olan Ahmet Refik (Altınsoy)'un karşılaştığı manzaralar da çok farklı olmayıp, gördüklerini şöyle anlatmaktadır:

“... halkın yedi yüze yakın kısmı yakılmış, kuyulara atılmış. Kasaba Osmanlı Ordusu tarafından Şubat'ta işgal olunmuş, ölümlerin toplanması hala bitmiyor. Bu feci kan ve safalet manzarası karşısında karlı dağlar, bahara hazırlanan ovalar... perişan olmuş...” demektedir. O günlerde halkın dilindeki mısralar şöyledir. “Ekin viran olmuş baykuşlar öter, çöl olan yerlerde dikenler biter, çevrini ben çektim el almış yatar, ya ben ağlamayayım da kimler ağlasın. Bu garibin gönlünü kimler eylesin”¹⁶

Erzincan katliamı o denli şedit olmuştur ki İsveç gazetelerinde de bu hususa yer verilmiştir.¹⁷ Erzurum istikametine doğru kaçan Ermeniler, karşılarına çıkan bütün Müslüman unsurları türlü işkencelerle katletmeye devam etmişlerdir.¹⁸ Ancak eden bulur sözünün gerçekleşmesinde olduğu gibi Erzincan'dan kaçan Ermeniler, Samsa Boğazı'nda Kürtlerin saldırısına uğrayarak tamamıyla imha edilmişlerdir.¹⁹

¹⁶ Ahmet Refik Altınsoy, *Kafkas Yollarında Hatıralar*, Orhaniye Matbaası, İstanbul, 1919, s. 27.

¹⁷ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)** HR. SYS. HU, kr. 122, dos. 7, nr. 22, 24-25, 1917. XII. 22, Stokholm Sefiri Cevad Bey tarafından 20 Şubat 1918'de *Hâriciye Nâzır Vekili Halil Bey'e gönderilmiş olan raporda Stockholmes Dagbladet ve Aftanbladet* gazetelerinde bu konuya yer verilmiş olduğu ifade edilmektedir.

¹⁸ **Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE ARŞİVİ)**, 5/5649, Klas., 3941, H-14, Fih., 1-32; 1-34, 1-35, 1-36; Tosun, a.g.m., s. 5; Yel, a.g.e., s. 39-40, Altınsoy, a.g.m., s. 27: 1881 yılında İstanbul'da doğmuş olan Ahmet Refik Altınsoy, Beşiktaş Askeri Orta Okulunu ve Kuleli Askeri Lisesini bitirdikten sonra 1898'de de Harp Okulundan mezun olmuştur. Daha sonra, Piyade Subayı olarak orduya katılmış ve 1908 yılında Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte Harb Okulunda Tarih Öğretmenliğine başlamıştır. 1909 yılında da Tarih-i Osmani Encümeni Daimi üyesi olan Ahmet Refik Altınsoy, Osmanlı tarihçilerinin son halkası olarak kabul edilmektedir. Yakın Türkiye tarihi araştırmalarında en önemli kaynaklardan birisi, bizzatıhi gözlem ve araştırmalarına ait olan “Kafkas Yollarında Hatıralar” isimli eseridir.

¹⁹ Erzincan'da yapılmış olan katliamlarla ilgili olarak geniş bilgi için bkz: Mehmet Hocaoglu, *Arşiv Vesikaları İle Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul, 1967, s. 744; **ATASE ARŞ.**, 5/5649, Klas. 39, H-14.Fih., 1-42.

21 Şubat'ta Yakup Şevki Paşa'ya bağlı birliklerce kurtarılmış olan Bayburt halkı Ermenilerin amaçlarını farkederek karlarla kaplı dağlara çekilmiş oldukları için buradaki katliam Erzincan'daki kadar büyük olmamıştır. Ancak Moskova Tıp Fakültesi öğrencilerinden olup, o günlerde Bayburt'ta Rus Kızılhaç'ında hemşire olarak görev yapmakta olan Tatyana Karameli'nin gördükleri burada da büyük bir vahşet yaşanmış olduğunu göstermektedir. Buna göre: Arşak adlı Ermeni çete reisi Antranik ile birlikte olarak bu bölgedeki zulümlerde devam etmiş, yetimhanede bulunan çocukları hançerleyerek katletmişlerdir. Aynı tanığın anlatımına göre; Bayburt'ta tutuklanan Türklerin tamamını katlederek, genç kız ve kadınların namuslarına tecavüz etmişler ve Bayburt'tan çekilirken de zorla yanlarına aldıkları 150 kadar Türk çocuğundan bir kısmını yolda katletmişlerdir. Bu katliamlarda direnip Ermeni amaçlarını sonuçsuz bırakan Türkler de vardır. Kargir bir evde hapsedilmiş yetmiş kadar Türk genci kapının arkasına döşeme taşlarını toplayarak yığmışlar ve bu suretle müdafaa-i nefse muvaffak olmuşlardır. İhrakı kabil olamayan bu evdeki Türk gençlerini imha için Ermeniler pencerelerden birçok bomba atmışlarsa da bunların patlamasına meydan vermeden içeridekiler bombaları dışarıya fırlatmışlar ve Türk askerinin Bayburt'u işgali gecesine kadar hayatta kalmaya muvaffak olmuşlardır.²⁰

Türk askeri harekâtı sonucunda, 13 Şubat'ta Erzincan, 15 Şubat'ta Vakıfkebir, 18 Şubat'ta Akçaabat kurtarılmıştır. 21 Şubat'ta Bayburt, 24 Şubat'ta Trabzon ve 12 Mart'ta da Erzurum Türk birliklerinin kontrolü altına girmiştir. Devlet kurma hayalleri, Türk askerinin başarıları karşısında sona ermiş olan Ermeniler, boşaltmak mecburiyetinde kaldıkları bölgelerde zulüm ve soykırımda sınır tanımamaya başlamışlardır. Trabzon, Sürmene, Yomra, Of, Adilcevaz, Maçka ve civarında Rusların gözetiminde olan Ermeniler tarafından büyük mezalimler gerçekleştirilmişse de, toplu büyük bir soykırım teşebbüsü Cemiyet-i Hayriye mensuplarının durumdan haberdar olup, gerekli tedbirleri almaları ile sonuçsuz kalmıştır.²¹ Ancak aynı şeyi Erzurum için söylemek mümkün değildir. Sadece 29 mahallede o an için katledilmiş insan sayısı (çocuk-kadın-erkek) 1078 kişidir. Halkın bir bölümünü de esir olarak yanlarında götürerek Kars girişindeki mahzenlere ve kuyalara doldurup, işkence ile öl-

²⁰ BOA.HR.SYS.2378./92: Tatyana Karameli'nin görüp yaşadıklarını öğrenmek için bkz: BOA. HR. SYS. 2877/1.

²¹ BOA. HR. SYS. 2872/4, Belge no: 100-113.

dürmüşlerdir. III. Ordu'ya bağlı II. Kafkas Kolordusu kumandanı olan Yakup Şevki Paşa'nın yaveri Sadık Atak; "...Şehirde Ermeniler katliam yapmışlardı ve şehir alev içinde idi." sözleriyle Erzurum'da karşılaştıkları manzarayı ifade ederken, Yakup Şevki Paşa de benzer şekilde Türk askeri harekâtının başladığı ilk günlerinden itibaren bu tür görüntülerle karşılaştıklarını belirtmekte ve "... Araziyi müstevliyemizi Ruslar ve ba-husus bu son devirlerde Ermeniler her tarafı yakmaya, yıkmaya ve İslamları öldürüp mahv etmeye, mallarını yağma ve ısrak ile ciddiyetle kuvvetlenmişlerdi. Kelkit kazasının nısfından ziyadesini, Bayburt'un nısfını, Erzurum'un bir sulusu (üçte bir) kâmilen mahv ve harap olmuştu. Nüfusu sabıka onda bir nispetinde bile kalmamıştı. Onların da kısm-ı küllisi öteye beriye hicret etmişlerdi demektedir.²²

Sarıkamış Türk askeri harekâtı sonucunda kurtarıldığında karşılaşılan görüntüler aynen Kars gibi olup, burada da büyük bir mezalimin uygulandığı görülmüştür. Sarıkamış'tan da kaçmak mecburiyetinde kalmış olan Antranik ve çetesi Bedrevans, Kalender, İslamsor, Ahalik-i Ulya, Hoşu karyesi, Zanzak, Sıçankala, Ağviran, Zivin, Menevürt, Zars, Gerek, Azab köyleri ahalisini soykırıma tabi tutmuşlardır.²³

III. Ordu Kumandanı Vehip Paşa, 21 Mart 1918'de Harbiye Nezareti'ne yazdığı raporda durumu şöyle özetlemektedir. Erzincan ve Erzurum'da sağlam bina hemen hemen kalmamış gibidir. Halktan eli silah tutabilecek olanlar yol yapımına götürülerek katledilmiştir. Bilhassa Rusların geri çekilmesinden sonra halkın geri kalanı katliama maruz kalmış, kuyulara atılmış, evlere doldurularak yakılmış, kılıçtan geçirilmiştir. Bazı cesetlerin işkenceyle öldürüldüğü o kadar açıktır ki; ciğerleri çıkarılan, karınları deşilen kadın ve kızlar tecavüze uğramıştır. Sağ kalanların büyük kısmı ise yaşadıkları fecâ'atin tesiriyle çıldırmış gibidir.²⁴ Erzurum'dan çekilen Ermeni birlikleri, aynı gün Hasankale'ye gelerek halkı katletmişler, erzak ve teçhizat ambarlarını yakarak kasabayı terk etmişlerdir. Türk birlikleri kısa bir süre sonra yetişerek 13 Mart'ta kasabaya girmiştir.²⁵ Bitlis, Muş, Van gibi diğer bölgelerde de Ermeni çetelelerinin mezalimi bütün şiddeti ile devam etmektedir.²⁶

²² Yel, a.g.e., s. 44.

²³ BOA. HR. SYS. 2877/47, Belge no: 1-5.

²⁴ ATASE ARŞ., 4/3671, Klas., 2947, Dos., 628 Fih. 3-2, 3-3; Yel, a.g.e., s. 44.

²⁵ Yel, a.g.e., s. 44; ATASE ARŞ., 5/5649, Klas., 3941, H-16, Fih., 1-13.

²⁶ Başkanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın

Ruslar, Türk askeri birliklerinin ilerlemesinden rahatsız oldukları için bir an önce barış anlaşmasının imzalanması için çaba sarf etmeye başlamışlardır. Bunun sonucunda 3 Mart 1918'de Brest-Litovsky Anlaşması imzalanmıştır.²⁷ Bu anlaşmanın hükümlerine göre Elviye-i Selâse'nin Osmanlı Devleti'ne bırakılması gerekmektedir. III. Ordu Kumandanı Vehip Paşa bu gelişmeler üzerine 10 Mart'ta, Kafkas Rus Orduları Başkumandanı Lebedinski'ye gönderdiği bir telgrafla Kars, Ardahan ve Batum'un bir an evvel tahliye edilerek, Ermeni ve Gürcü kıtalarının çekilmesini istemiştir. Durumun ciddiyeti Maveray-i Kafkas Komiserliğini telaşa düşürmüş ve Türk birliklerinin daha fazla ilerlemesine mani olmak amacıyla daha fazla zaman kaybetmeden Trabzon görüşmelerine katılmaya karar vermişlerdir.²⁸

Trabzon'da Türk tarafını Hüseyin Rauf (Orbay) Bey, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan delegelerinden oluşan Maverây-ı Kafkasya tarafını da Gürcü asıllı Akakiy İvanoviç Çhenkeli temsil etmiştir. Ancak, Trabzon görüşmelerinde de Ermeni ve Gürcü temsilcilerinin olumsuz tutumu devam etmiştir.²⁹ Ermenistan ve Gürcistan, Brest Litovsk Antlaşması'nı kesinlikle tanımadıklarını ve bu kararlarında ısrarlı olduklarını 5 Nisan'da bir notayla Türk heyetine bildirmişlerdir. Bu gelişme üzerine Türk heyeti de 6 Nisan'da, Brest-Litovski'nin kabul edildiğinin 48 saat içinde bildirilmesi gerektiğini belirten bir ültimatomu Maveray-i Kafkas Komiserliği heyetine iletmiştir. 8 Nisan'da Maveray-i Kafkas Komiserliği heyeti Brest Litovsk Antlaşması'nı

Nu: 49: Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri I, Ankara, 2001, s. 16-40; BOA. HR. SYS. 2872/3, Belge no: 12-14, 16, 18-26, 28-39, 41-44; Sarıkamış ve civarındaki Ermeni katliamları için bkz: BOA. HR. SYS. 2877/60, Belge no: 1-4.

²⁷ Geniş bilgi için bkz; Selma Yel, "Brest-Litovsk Konferansında Sovyet Rusya'nın Ermeni Politikası", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XVIII, 2002, Sayı: 54, s. 829-848." Anlaşma hükümlerinin Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren maddelerine göre; Ruslar işgal altındaki Türk topraklarını asayiş ve emniyetini temin ettikten sonra derhal tahliye edecektir. Elviye-i Selâse de tahliye alanı içerisinde. Daha sonra bu bölgede plebisit yapılarak, halkın istek ve arzusu doğrultusunda Elviye-i Selâse'nin geleceği belirlenecektir. Mavera-i Kafkas Komiserliği mensubu olan Gürcistan ve Ermenistan, Elviye-i Selâse'nin bırakılmasına karşı oldukları için Londra, Paris, Berlin, Petrograd ve İstanbul'a telgraf çekmek suretiyle anlaşmayı tanımadıklarını ilan etmişler ve Trabzon Konferansı'na katılmaktan vazgeçmişlerdir.

²⁸ Yel, a.g.m., s. 925.

²⁹ Trabzon ve Batum konferansları hakkında geniş bilgi için bkz: Enis Şahin, *Türkiye ve Mavera-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Ankara, 2002.

oybirliğiyle tanımaya karar vermiş ve bu durumdan Tiflis'i de haberdar etmişlerdir. Ancak, hükümetlerinden cevap alamadığı için heyet, aldıkları kararı 10 Nisan'da Türk heyetine açıklamak mecburiyetinde kalmıştır. Tiflis hükümeti bu kararın onaylanmadan açıklanmış olmasından rahatsız olduğu için Trabzon'daki heyeti Tiflis'e geri çağırmıştır. Nisan'da da Azerbaycan temsilcilerinin itirazına rağmen Maveray-i Kafkas Komiserliği aldığı bir kararla Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir.³⁰

Trabzon görüşmeleri devam ederken de Türk askeri harekâtı devam etmiş olup, 25 Mart 1918 tarihiyle birlikte, Kazım Paşa ve Yakup Şevki Paşa'ya bağlı birlikler savaşın başındaki (1914) sınırlarını geçmeye başlamıştır. Amaç Gürcü ve Ermenileri, Osmanlı Devleti'nin isteklerini kabule zorlamaktır. Ermeni ve Gürcülerin direnişi, bu konuda ne kadar isabetli karar verilmiş olduğunu göstermektedir. Vehip Paşa, birliklere emir vererek, ele geçirilen bölgelerdeki halka adaletli davranılmasını, mal, can, namuslarına dokunulmamasını, ibadethanelere, okullara, kütüphanelere zarar verilmemesini ve Ermeni sivil halka da, aksi bir davranışla karşılaşmadığı takdirde aynı şekilde adil davranılmasını emrederken, ne yazık ki Türk askeri birlikleri kurtarmayı başardıkları köy, kasaba ve şehirlerde Müslüman halka uygulanmış insanlık dışı görüntülerle karşılaşmaktadır.³¹

Elviye-i Selase sınırları içinde olan Batum Gürcülerin, Kars ve Ardahan Ermenilerin elindedir. Trabzon Konferansı'nın dağıldığı ve heyetin Tiflis'e hareket ettiği 14 Nisan'da Türk Kuvvetleri saat 16.00 civarında Batum'a girmişlerdir. Böylece 40 yıllık bir ayrılıktan sonra burası da yeniden Osmanlı Devleti sınırları içine dâhil olmuştur. 25 Nisan'da, Kars'ın da Osmanlı askeri birliklerinin kontrolü altına girmesiyle Elviye-i Selase'nin fethi tamamlanmıştır.³²

Kars kuşatması devam ederken önemli siyasi gelişmeler olmuş ve Maveray-i Kafkas Devleti, 23 Nisan'da Osmanlı Devleti'nin istemiş olduğu gibi bağımsızlığını ilan etmiştir.³³ Osmanlı Devleti artık siyasi olarak bu

³⁰ Yel, a.g.m., s. 926.

³¹ Yel, a.g.m., s. 926; ATASE ARŞ., 5/2743, Klas., 3955, H-100, Fih., 1-4.

³² Yel, a.g.e., s. 50; ATASE ARŞ., 5/2743, Klas., 3955, H-99, Fih., 1-10; ATASE ARŞ., 5/2743, Klas., 3955, H-100, Fih., 1-4.

³³ Yel, a.g.e., s. 51.

devletlerle daha rahat ilişki kurabilecektir. Bunun için taraflar aralarındaki sorunları çözmek amacıyla 11 Mayıs 1918'de Batum'da yeniden bir araya gelmişlerdir. Bu defa, Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği'nin yanı sıra, yeni bağımsızlığını ilan etmiş olan Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti de katılmıştır. Görüşmeler 8 Haziran'a kadar, devam etmiştir. Konferansta Türk heyetine Adliye Nazırı Halil (Menteşe) Bey, Maverâ-yı Kafkas heyetine ise Trabzon'daki müzakerelerde de başkanlık yapmış olan Gürcü Çenkeli başkanlık yapmaktadır.³⁴

Daha önceden yapılan Trabzon Konferansı'nda Gürcü ve Ermeni delegelerin tavizsiz tutumları sebebiyle olumlu sonuç alınmadığı için Türk askeri harekâtı Batum görüşmeleri esnasında da devam etmiş ve Osmanlı Devleti, 1877-78 sınırının büyük bölümünü yeniden ele geçirmiştir. Ancak, geçen zaman zarfında, fazlasıyla da maddi ve manevi zarara maruz kalmıştır. Bu sebeple Osmanlı Devleti'nin barış anlaşması yapılabilmesi için talepleri artmıştır. Tazminat olarak Ermenistan'dan Gümrü ve Sürmeli, Gürcistan'dan Ahıska talep edilmektedir. Ayrıca Ahılkelek, Iğdır ve Culfa demiryolunun Osmanlı Devleti'ne bırakılması istenmektedir.³⁵ Adı geçen bölgelerden gelen Müslüman halk temsilcileri Osmanlı Devleti'ni resmen davet etmiş oldukları gibi, aynı zamanda da Kars ve Batum kuşatmalarına gönüllü milisler göndermiş oldukları için Osmanlı Devleti bu taleplerde bulunma hususunda, kendisini haklı görmektedir.³⁶

III. Ordu Kumandanı Vehip Paşa, Batum görüşmelerinden bir sonuç alınması mümkün olamayınca Türk birliklerine 15 Mayıs'ta Arpaçay hududuna kadar ilerleme emri vermiştir. Bunun için de Gümrü-Culfa demiryolunun ele geçirilmesi ve de Gürcistan'ın, demiryolu hâkimiyetini Osmanlı Devleti'ne bırakmak konusunda ikna edilmesi gerekmektedir. Gümrü'nün

³⁴ Yel, a.g.m., s. 927.

³⁵ Yel, a.g.m., s. 927; Akdes Nimet: Kurat, **Türkiye ve Rusya XIII Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk Rus İlişkileri (1869-1919)**, Ankara, 1970, s. 474; İhsan Sakarya; **Belgelerle Ermeni Sorunu**, Ankara, 1984, s. 284; Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi IV/4**, Ankara, 1983, s. 190. Batum görüşmelerinde talep edilen Ahıska, Ahılkelek ve kuzeyde küçük bir bölge Gürcülere ait olup, Gümrü'den Culfa'ya kadar uzanan büyük bir kısım ise Ermenilere aittir (350 km uzunluğunda, 50-100 km genişliğinde bir arazi). Bu hat üzerinde bulunan başlıca yerleşim merkezleri ise Gümrü, Eçmiadzin, Erivan, Nahçıvan ve Culfa'dır.

³⁶ Yel, a.g.m., s. 928; Yel, a.g.e., s. 52.

de işgal edilmesi bu amaca yönelik gerçekleştirilmiş olup, 16 Mayıs'ta şehir tamamıyla Türk askeri birliklerine teslim edilmiştir.³⁷ Osmanlı askeri birliklerinin ilerlemesi Ahıska, Çürüksü havalisi boyunca devam etmiş ve Erivan'a doğru genişlemiştir. 28 Mayıs'ta Karakilis de Türk hâkimiyetine geçmiştir. Ancak bütün bu gelişmeler Almanya'yı da rahatsız etmeye başlamış ve Gürcistan'la yakın siyasi ve askeri ilişki geliştirmeye başlamıştır. Bunun sonucunda 28 Mayıs 1918'de Poti'de Gürcü-Alman ittifakı imzalanmıştır.³⁸ Bu anlaşma tamamen Osmanlı Devleti'nin Kafkasya planlarına zarar verecek hükümler içermekte olup, Osmanlı Devleti ile Almanya arasında ciddi problemler yaşanmaya başlanmıştır.³⁹

Osmanlı Askeri hareketinin giderek yaygınlaşması ve Gürcistan'ın menfaatlerini tehdit etmesi üzerine 4 Haziran 1918'de Gürcistan, Batum barış ve dostluk antlaşmasını imzalamak mecburiyetinde kalmıştır. Anlaşmaları Osmanlı Devleti adına Halil Bey ve Vehip Pasa, Gürcistan Cumhuriyeti adına Başbakan Ramisvili, Odiselidze, Gvazava ve Ritkiladze'den oluşan bir heyet imzalamıştır. Osmanlı Devleti bu anlaşmayla, Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan Cumhuriyetleri arasında yeni sınırları tespit ve tayin etme hakkını kazanmıştır. Buna göre; Ahıska ve Ahılkelek kazaları da Osmanlı sınırlarına dâhil olmuştur. Antlaşmanın 3. maddesiyle de Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ın karşılıklı sınırlarının belirlenmesi hususunda hazırlanan protokollerin Türkiye'ye bildirilmesi ve sonradan bunun antlaşmanın metnine dâhil edilmesi ve 4. maddeyle de, her iki tarafın arazisinde silahlı çete teşkiline müsaade edilmemesi, eğer varsa da bunların dağıtılması karar altına alınmıştır.⁴⁰

³⁷ Yel, a.g.m., s. 928; ATASE ARŞ., 5/2743, Klas., 3955, Dos., 51 B, Fih., 18.

³⁸ Yel, *Mondros Mütarekesi ve...*, s. 928.

³⁹ Yel, a.g.m., s. 928 ve geniş bilgi için bkz: Yel, a.g.e., s. 54-55; Mustafa Çolak, "Alman Belgelerinde Bakü Üzerindeki Osmanlı-Alman Mücadelesi (1918)", *8. Askeri Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar*, 24-26 Ekim 2001, Ankara, 2003, s. 553. 27 Ağustos 1918'de Brest Litovsk Antlaşması'na ek olarak Almanya ve Rusya arasında imzalanan antlaşma ile Almanya, Türklerin Bakü üzerindeki hareketine engel olmayı taahhüt etmiştir. Rusya da buna karşılık olarak Bakü petrol üretimini artırarak, petrolün dörtte birini Almanya'ya vermeyi taahhüt etmiştir. Hâlbuki 31 Temmuz 1918'den itibaren Rusya da Bakü'den petrol temin edemez hale gelmiştir. Osmanlı Devleti, Almanya ve Rusya arasındaki bu antlaşmadan, 27 Ağustos 1918'de haberdar edilmiştir. Bu haber İstanbul'da büyük bir şaşkınlığa sebep olurken, İttihat ve Terakki Genel Merkezi'nde ve Meclisi Vükela'da sert tartışmalar yaşanmıştır.

⁴⁰ Yel, a.g.m., s. 929.

Batum Anlaşması'nın imzalanmasına kadar özellikle Doğu Anadolu ve Elviye-i Selase bölgesinden kaçmak meburiyetinde kalmış olan Ermeni çeteleri hem büyük acılara sebep olmuşlar ve hem de uluslararası kamu oyunu kendi lehlerine etkilemek için hadiseleri çarpıtarak sanki Ermeni sivil halkı katliama uğruyor gibi gösterme telaşı içine girmişlerdir. Dönemin İstanbul gazetelerinde çok fazla yer verilemeyen bu olayları belgelerden takip etmek mümkündür:

*"Batum Andlaşması'nın imzasına kadar geri çekilen Ermenilerin, kadın, çocuk ayırmaksızın Müslümanları katlederek, cesetlerinin uzularını keserlerle parçaladıkları, antlaşmanın imzasından sonra da Müslümanları imbâ politikası gereği özellikle Antranik'in binlerce çete mensubuyla Gence, Erivan, Ordubat ve İran'da katliama devam ettikleri; ..... Şabtabtı, Zengezur, Nahçıvan, İğdır, Serdarabad ve havali-sindeki yüzlerce köyde, Ermenilerin binlerce Müslümanı şehit ettikleri, Antranik ve Bapun çetelerinin yakıp yıktıkları, aylarca mezâlim altında bıraktıkları bu köylerin mallarını yağmaladıkları, binlerce hayvanını gasp ettikleri, mezâlimden kurtulabilenlerin de hicrete mecbur bırakıldığı, bu Müslümanların geriye çekilen Ermenilerin boşalttığı köylere yerleştirildiği; ancak tabliyeden önce ve tabliyeden sonra Ermenistan'dan gelen Ermenilerin, kendi bıraktıkları köylere yerleşmek istedikleri ve bu köylere yerleştirilen Müslümanları sıfırın altında 40-50 derecedeki soğuklarda sokaklara atarak ölümlerine sebep oldukları; Ermenilerin bir taraftan da Avrupa'yı Türklük aleyhine kışkırttıkları, tarafsız bir heyetin yerinde yapacağı bir araştırma ile bunca mezâlimlerine karşılık Ermenilerin hiçbir şeyine dokunulmadığı halde, mezâlimden bir an bile geri durmadıklarının anlaşıldığı;... Osmanlı ordusuyla çarpışarak geri çekilen Ermenilerin beşikteki çocuklardan, hasta yatağındaki ihtiyarlara kadar ellerine geçirdikleri Müslümanları süngüleyerek, baltalayarak, gözlerini oyarak, yakarak pek vahşice katlettikleri; Erzincan, Mamabatun, Erzurum, Kars ve civar köylerinde de korkunç mezâlimler uyguladıkları, kuyuların cesetlerle doldurulduğu;"*⁴¹

şeklinde yüzlerce belgede bu olaylara yer verilmektedir.

Enver Paşa, bu raporlar ve olayların canlı tanıklarının ifadelerinden dolayı Ermeni mezalimine vakıftır. Bu sebeple hem Almanya ile her geçen gün artış göstermekte olan anlaşmazlıkları çözmek ve hem de cephede Türk askeri birliklerinin sevk ve koordinasyonunu yeniden düzenleyerek, Ermeni

⁴¹ BOA. HR. SYS. MÜ, kr. 37, orj. nr. 12541, 1918. XII. 4.

ve İngilizlerin bölgeyle ilgili amaçlarını sonuçsuz bırakmak amacıyla Doğu Cephesi'ni yeniden düzenleme ihtiyacı duymuştur. Yeni düzenlemeye göre 9 Haziran 1918'de VI. ve III. Ordular III., VI. ve IX. numaralı üç ayrı ordu haline getirilirken, IX. Ordu'nun kumandanlığına Yakup Şevki Paşa atanmıştır. Bu üç ordu, Şark Orduları Grubu namıyla Ferik Vehip Paşa'nın kumandasına verilmiştir. III. Ordu Kumandanlığına Ferik Esat Paşa getirilirken, VI. Ordu Kumandanlığına da Halil Paşa atanmıştır. Yakup Şevki Paşa'ya bağlı IV. Kolordunun Kumandanı Ali İhsan Paşa, I. Kolordunun Kumandanı da Kazım Karabekir Paşa'dır.⁴² Aynı günlerde 12 Haziran 1918'de yapılan plebisitle Kars, Ardahan ve Batum halkı hür iradeleri ile Osmanlı Devleti sınırları içine iştirak etmeyi kabul etmişlerdir.⁴³ IX. Ordu Kumandanı olan Yakup Şevki Paşa 12 Şubat'ta başlamış olan Türk askeri ileri harekâtında ilk günden itibaren yer almış olup, Ermeni fecaatine birinci derecede şahit olmuştur. *1 Kânûn-ı Evvel 1334'te Harbiye Nezaretine göndermiş olduğu şifre telgrafta da Ermenilerin Müslüman halka uygulamış oldukları mezalim üstünde durulmaktadır. Türk askeri harekâtının başladığı andan Batum Anlaşması'nın imzalanmasına kadar geçen zaman zarfında Ermenilerin, kadın, çocuk, ayırt etmeksizin yakaladıkları her Müslümanı katlettikleri ve onları takip eden Türk askeri birliklerinin bütün aksâmının bu Müslüman şehitlerinin cesedini ve keserle parçalanmış olan uzuvlarını defnederek takip harekâtına devam ettikleri ve anlaşmanın imzalanmasından sonra da durumun değişmediği ve Ermenilerin, Müslüman halka toplu katliam politikasına devam ettikleri ifade edilmektedir. Antranik ve çetesi Elviye-i Selase'den çekilmek zorunda kaldıktan sonra Gence, Erivan, Ordubat ve İran bölgesindeki Müslümanlara katliama devam etmektedirler.⁴⁴ Antranik ve kuvvetlerine teslim olmayan*

⁴² Yel, a.g.m., s. 929; ATASE ARŞ., 1/1, Klas., 137, Dos., 632, Fih., 3,31; W.E.D. Allen, Muratof, Paul., *Kafkas Harekati 1918-1922, Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Ankara, 1966, s. 444; Fevzi Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri, Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya'da ve İran'da (1935'te Akademide Verilen Konferanslar)*, Ankara, 1936, s. 269; Fahri Belen, *20.Yy.da Osmanlı Devleti*, İstanbul, 1972, s. 354; Akdes Nimet Kurat, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Bulunan Alman Generallerinin Raporları*, Ankara, 1996, s. 45.

⁴³ Yel, a.g.e., s. 63; Yel, a.g.e., s. 930.

⁴⁴ BOA. HR. SYS. MÜ, kr. 37, orj. nr. 12541, 1918. XII. 4. Aynı şifrede Yakup Şevki Paşa şu konulara da değinmiştir. "*İcâbât-ı siyâsiyyeye tevîfikân biz, Ermenilerle hoş geçinmek, onlara müsâadekârlıkda bulunmak tarikini iltizâm etdik ve ediyoruz. İaşelerini temin için hükümetleri nâmına külliyetli hubûbât verdik. Ahâli-i İslâmiyyeyi dâire-i sükûnet ve*

Nahçıvan Müslümanları kendilerinden on kat fazla düşman ile savaşırken, XI. Kafkas Tümeni imdatlarına yetişmiş ve 20 Temmuz 1918'de, şehir kontrol altına alınmıştır. Antranik kuvvetleri aynen Elviye-i Selase bölgesinden firar ettikleri gibi Nahçıvan bölgesinden de kaçmak mecburiyetinde kalmışlardır. Nahçıvan'dan çekilen Antranik her çekildiği bölgede olduğu gibi yine arkasında binlerce ölü, dağıtılmış yakılmış köyler ve aileler bırakmıştır⁴⁵. Yakup Şevki Paşa gibi ilk günden itibaren Kafkas askeri harekâtında görev almış olan IX. Ordu'ya bağlı I. Kafkas Kolordusu Kumandanı Kazım Karabekir Paşanın gördükleri de çok farklı değildir. 1 Kânun-ı Evvel 1334'de Harbiye Nezaretine yazmış olduğu raporda:

“Arâzî-i müstevlîmizin istirdadında ve Elviye-i selâsenin tarafımızdan işgâlinde Ermenilerin beşikdeki çocuklardan, hasta döşegindeki ihtiyârlara kadar ellerine Müslüman olarak ne geçdiyse süngüleyerek, baltalayarak, gözlerini oyarak, yakarak pek vahşice katliâm ettiklerini vesâikıyla berâber (fotoğraf, rapor, Rus zâbitlerinin raporları) mâ-fevklerimize arz ediyorduk. Bu zûlm ve vahşet ancak kıtaâtımızın işgâl ettiği mıntıkalarda nihâyet bulmuşdu” demektedir⁴⁶. Aynı mezalimin Ahılkelek ve Ahışha'da da devam etmekte olduğunu ifade ederek, bu facılara son verilmesini isteyen Kazım Karabekir,

“Erzincan, Mamahâtun, Erzurum, Kars ve civâr köylerinde Ermenilerin fecâyii o kadar azîmdir ki görülen sâbneler en-katı yürekli olanları dahi ağlatmıştır. Bu gün dahi kuyular açılarak o fecî manzaralar, bilmeyenlere, inanmayanlara, inkâr edenlere gösterilebilir” demektedir ve İstanbul Gazetelerinin bu

itidâle sevkettik. Bu ay zarfında Ermeni muhâcirlerini kabûl ve iskâna ve hatta meccânen iâşelerine muâvenete başladık. Ahâlî-i İslâmiyye'de Ermeni muhâcirlerine hüsn-i muâmelede gösterdik. Buna mukâbil Ermeni muhâcirleri ufak tefek ehemmiyetsiz bir-iki hâdiseyi izâm ederek Ermeni Hükümeti'ne iblâğa ve kendilerinin haklı olduklarını göstermeğe ve ileride yapacakları şenâatlere şimdiden zemîn hâzırlamağa başlıyorlar. Bu asılsız şâyiatın Ermenistan Harbiye Nezâreti'nce de ecnebi hükümetlere iblâğ edildiği hiss olunuyor ve bu da Ermenistan Hükümeti'nin ahâlî-i İslâmiyye hakkında bir hüsn-i niyyet ve tasavvuru olmadığını gösteriyor ve bütün bu ahvâlde önayak, biridir. Her güne bir sûretle katliâma marûz kalmış ..... hâneleri yakılmış, emvâl ve eşyası gasb ve hicretle icbâr edilmiş olan f'l-bakîka gözlerimiz önünde her gün bir felâkete marûz kalan ve bunların hepsine serfûrû etmekden başka bir çâre, bir sâhib-i himâyeye mâlik olmayan zavâllî İslâmları harf ü hasyetlere ilkâ ediyor ve şimdîye kadar her nasılsa tablis-i nefse muvaffak olmuş olan bir kısım İslâmların ne sûretle mahv u ifnâ edileceği intizâra davet ediliyor.....”

⁴⁵ Atnur, “Nahçıvan'da Ermeni...”, s. 85.

⁴⁶ BOA. HR. SYS. MÜ, kr. 37, orj. nr. 12541, 1918. XII. 4.

durumdan bihaber olduklarını ama bu katliamları kanıtlayabilecek durumda olduklarını söylemektedir.⁴⁷

Osmanlı Devleti bu raporlar doğrultusunda bütün Kafkasya genelinde askeri harekâtı hızlandırmış olup, Azerbaycan'la olan anlaşma gereğince de bir taraftan Bakü'nün Ermenilerden kurtarılması için mücadele etmektedir. Zira Bakü ve Nahçıvan'dan gelen haberler her geçen günle birlikte durumun daha da tahammül edilemez bir biçimde Müslüman halkın aleyhine gelişme kaydettiğini göstermektedir. Kafkasya Müslümanları ve Azerbaycan halkı da Anadolu halkı gibi Ermeni terörüne karşı ırz, namuz ve canını koruma mücadelesi vermektedir. 30 Mart-3 Nisan tarihleri arasında Bolşevik Şaumyan'ın teşvikleri ile Bakü Sovyeti ve Ermeni Devrimci Federasyonu kuvvetlerinin Müsavat Partisi ve Kafkas Süvari Tümeni arasında meydana gelen çatışmalar sırasında başlamış olan Mart kırgınında Bakü sivil halkından 12.000'e yakın kişi katliama maruz kalmıştır.⁴⁸ Bu katliamların gerçekleştirilmesinde Stephan Şaumyan'a Prokofiy(Alyoşa) Caparidze'dir.⁴⁹ Bu katliamda görgü tanıklarına göre; Kadınlara tecavüz edilmiş, göğüsleri kesilmek suretiyle çok ağır işkenceler yapılmıştır. Çocuklar, süngülerin uçlarına takılarak öldürülmüşlerdir. Müslüman mahalleleri, pazarlar, gazete ve oteller (Dağıstan, İskenderiye, İsmailiye) ateşe verilmiştir. Bu olaylar esnasında Müslümanlara 400.000.000 Ruble'lik maddî zarar verilmiştir.⁵⁰ Bakü'de Türk-Müslüman nüfusun katliamı 2 Nisan tarihine kadar sürdürülmüştür.

⁴⁷ BOA. HR. SYS. MÜ, kr. 37, orj. nr. 12541, 1918. XII. 4.

⁴⁸ Selma Yel, "Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluşunda Türkiye'nin Yardımları İlhak Amacına mı Yönelikti?", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S 24, Kasım 1999-2003, s. 566; Halil Bal, "Ermenistan Hükümeti'nin Güney Kafkasya'daki Türklere Karşı Saldırgan Politikası ve Mezalimi (1918-1920)", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, Ankara, 2003, s. 40; Yakup Mahmudov, "Azerbaycan Halkına Karşı 1918'inci İl Mart Soykırımını", *Azerbaycan ve Şarkî Anadolu'da Türk-Müslüman Ahaliye Karşı Soykırımları(1914-1920'ci Yıllar) III. Beynelhalk İlmî Konferansın Materyalleri 07-10 April 2016*, Şamahı Azerbaycan, s. 15.

⁴⁹ Mahmudov, "Azerbaycan Halkına Karşı...", s. 19. P. Caparidze 1917 yılından 1918 yılının Nisan ayına kadar Azerbaycan halkına karşı katliamlara devam eden Bakü Sovyeti başkanı Stepan Şaumyan'ın yardımcısı ve Bakü Sovyeti İcra Komitesinin başkanlığını yapmıştır.

⁵⁰ Vasif Gafarov, "1918 Senesinin Mart Ayında Ermenilerin Bakü'de Yapmış Oldukları Soykırım Cinayetleri", *Yeni Türkiye*, s. 5-6. [http://haypedia.com/makale/Osmanli\(20.02.2015 Erişim Tarihi\)](http://haypedia.com/makale/Osmanli(20.02.2015%20Erisim%20Tarihi))

Kaspi gazetesi matbaasının, "Açık Söz" gazetesinin yayın evinin, "Bakü Müslüman Cemiyeti Hayriyesi'nin" bulunduğu İsmailiye binası yakılmıştır. "Taze Pir" camiinin minareleri mermilerle delik deşik edilmiştir. Olağanüstü Soruşturma Komisyonu tarafından Bakü soykırımının şahiti olarak sorgulanmış olan A.N.Kvasnik 31 Mart'ta yaşananları şöyle anlatmaktadır: "Müslüman nüfusunun öncelikle Bakü'de, sonra ise onun çevrelerinde cismen yok edilmesi, mülklerine ve tüm varlıklarına el konması ve siyasi üstünlüğün Ermenilerin eline geçmesi Ermenilerin Müslümanlara karşı düzenledikleri kanlı komploydu." Azgınlaşmış ve vahşileşmiş Ermeni eşkıyaları Azerbaycanlı sivil halkı mahvetmek için en acımasız yöntemleri kullanmışlardı. ... "İyi donanmış, eğitim görmüş Ermeni askerler çok sayıda pulemyotların eşliğinde saldırıyorlardı... Ermeniler Müslümanların evlerine sokuluyor, bu evlerin sakinlerini vuruyor, onları kılıç ve kamalarla parça parça kesiyor ve süngülerle delik deşik ediyor, çocukları yanan evlerin ateşleri içine atıyor, üç-dört günlük bebekleri süngünün ucunda oynatıyor, öldürülen ebeveynlerin küçük bebeklerine acımıyor, hepsini öldürüyorlardı. "Sivil ahalinin korkudan sarsılarak istediklerine ulaşmak için her türlü vahşiliye el atan Bolşevik-Ermeni cellatları Müslüman kadınlarını daha ağır şekilde katlediyorlardı. Pek fazla genç kadına tecavüz edilmiş ve sonrasında canlı şekilde duvara çivilemişlerdi. Kaçıp kurtulmak isteyen halkı kurşuna dizmek için şehrin uygun yerlerine önceden makineli tüfekler konulmuştu."⁵¹

⁵¹ Vasif Gafarov, "1918 Senesinin Mart Ayında Ermenilerin Bakü'de Yapmış Oldukları Soykırım Cinayetleri", *Yeni Türkiye*, s. 56, [http:// haypedia. com/makale/ Osmanli](http://haypedia.com/makale/Osmanli) (20.02.2016 erişim tarihi), "Olağanüstü Soruşturma Komisyonu üyesi A.E. Kluge'nin komisyon başkanına sunmuş olduğu görgü tanıklarının ifadelerine dayalı olan raporda Bakü'de Müslüman nüfusa karşı gerçekleştirilen saldırı hakkında detaylı bilgiler verilmektedir: "1. Şehrin sadece bir yerinde kulakları, burunları kesilmiş, kanınları yırtılmış 57 Müslüman kadının cesedi bulunmuştur. Tanıkların ifadelerine göre, belli olmayan bir nedenden dolayı ilk başta öldürmedikleri bu kadınları saç örgülüleriyle birbirine bağlamış, başları açık, ayakları yalın halde tutsak almışlar ve yolda öldürmüşlerdir... 2. Şehrin "Mehammedji" ve "Pohludere" mahallelerinin nüfusu hemen-hemen son kişisine kadar öldürülmüş, tüm evler yıkılmış, harap edilmiştir. Sakinlerden bir kişi bile kalmadığı için öldürülenlerin isimlerini sorup öğrenmek mümkün olmamıştır. Şehrin diğer kısımlarında da Ermeni askerleri gördükleri her Müslümanı katletmişler, evlerine girip onları son kişisine dek öldürüp, sonra da evlerini yağmalamışlardır. Ermeniler kadın, ihtiyar ve çocukları ayırt etmeksizin Müslüman nüfusun hepsini yok etmeye çalışmışlardır.

Benzeri katliamlar 1918 yılının Şubat-Mart aylarında Güney Azerbaycan'ın Hoy, Salmas, Urmiye, Makü ve diğer şehirlerinde de devam etmiş olup, 150 bin Azerbaycan Türkü katledilmiştir.⁵² Nahçıvan, Quba ve Şamahı bölgelerinden gelen haberler de aynı doğrultuda olup, Ermeni zulmü altında kalan Müslüman halk yardım beklerken, Osmanlı askeri birlikleri de Müslüman halkı kurtarmak için askeri ilerlemesine devam etmeye çalışmaktadır. Şaumyan aracılığıyla Sovyet Rusyasından teminat alan Ermeniler Şamahı, Nahçıvan, Quba, Zengezur ve Karabağ bölgelerinde mezalime devam etmişler, 4 Haziran 1918 tarihli Batum Sözleşmesi'ni tanımadıklarını ilan ederek Kuzey Azerbaycan boyunca Müslüman Türk halkına saldırıya devam etmişlerdir. Taşnak Ermeni çeteleri katliamlar ile yetinmeyip her vilayette yağma, talan özellikle de tarihi mekânları, manevi ve milli abideleri hedef seçerek Şamahı'da 58 köyü yakıp yıkmışlar, 7 bin Azerbaycan Türkünü katletmişlerdir. Quba'da 122 köy yıkılmış, binlerce masum insan feci şekilde öldürülmüştür. Bu mezalime Kafkasya'daki Ermeni ve Rus kiliseleri ve kilise görevlileri de faal olarak iştirak etmişlerdir.⁵³ Yukarı Karabağ'da 150'den fazla köy dağıtılmış, Zengezur kazasında 115 Azerbaycan köyü yok edilmiştir. Bu yıllarda Gence ve Erivan bölgesinde 200'den fazla yerleşim bölgesi yakılıp yok edilmiştir. 75 köy tamamen haritadan silinmiştir.⁵⁴ Aynı şekilde Culfa'ya doğru çekilen Ermeni çeteler Nahçıvan'ın en büyük köylerinden biri olan Yaycı'ya saldırmış ve İran'a geçmek için Aras Nehri'ne doğru giden masum silahsız dört bine yakın kadın, çocuk ve ihtiyardan oluşan sivil halkı katletmişlerdir.⁵⁵

Osmanlı Devleti 1918 senesi içinde Kafkas harekâtında planlarının ötesine ulaşmıştır. Kazım Karabekir Paşa o tarihlerde Türk birliklerinin yayılmış oldukları bölgeleri şöyle ifade etmektedir: "Doğuda IX. Şevki Paşa Ordusu, Merkezi Kars'ta birlikleri İran Azerbaycan'ı da dâhil olduğu halde, Batum'a kadar Elviye-i Selâse'de dağınık halde idi. Kafkasya'da Bakü'de ve Kuzey

⁵² Beşir Mustafayev, "Ermenilerin ve Malakanların Şamahı'da Yaptıkları Mezalim" (Arşiv Belgelerine Göre Tarihi Gerçekler-1915-1920), *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 35 Mart - Nisan 2013, s. 6-7.

⁵³ Mustafayev, a.g.m., s. 5, Nahçıvan muntakasında Ermeni mezalimine ait olaylar için bkz: *BOA. HR. SYS. 2878/76*.

⁵⁴ Mustafayev, a.g.m., s. 5.

⁵⁵ İbrahim Ethem Atnuş, "Nahçıvan'da Ermeni Mezalimi (1918-1920)", *Atatürk Dergisi*, Cilt 3, Sayı 2, Temmuz 2002, s. 82.

Kafkaslara kadar dağılmış Nuri Paşa birlikleri vardı. Karargâhım Tebriz'di. XI. Kafkas Fırkası İran Azerbaycan'ını işgal etmiş, XI. Kafkas Fırkası da, Erivan'ın 6 km güneyinden geçen Türk-Ermeni hududundan Aras Nehri'ne kadar Nahçıvan bölgesini işgal ediyordu. Yani yüzlerce kilometreye serpilmiş bir halde idik.⁵⁶ Ancak diğer cephelerde durum Osmanlı Devleti'nin aleyhine gelişmiş olup, Doğu Cephesi'nde kaydedilen başarılı ilerlemeye rağmen, Türk orduları Filistin ve Suriye'de İngilizlere mağlup olmuş, Kudüs kaybedilmiştir. Bulgaristan, Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun durumu da iyi değildir. Aslında savaşın Osmanlı Devleti ve müttefiklerinin mağlubiyeti ile biteceği, Amerika'nın İtilâf Devletleri yanında savaşa iştirak ettiği ilk günden belli olmuş gibidir.

28 Eylül 1918'de Bulgaristan'ın mütareke istemesi neticesinde, diğer müttefiklerle birlikte Osmanlı Devleti için de aynı talepte bulunmak kaçınılmaz hale gelmiştir. Bu sebeple, Talat Paşa Kabinesi 8 Ekim 1918'de istifa etmiş ve bu kararı tatbik etmeyi yeni kurulacak hükümete bırakmıştır. Yeni kabineyi kurmakla görevlendirilmiş olan Ahmet İzzet Paşa, 19 Ekim 1918'de resmen göreve başlamıştır.⁵⁷ Ahmet İzzet Paşa, ilk olarak 3 Ekim 1918'de imzalanmış olan Batum Barış Anlaşması gereğince, 21 Ekim 1918'de Şark Orduları Grubu tarafından Brest-Litovsk Muahedesi harici işgal edilmiş olan bölgelerin tahliye edilmesini emretmiştir.⁵⁸ Daha sonra da, 27 Ekim 1918'de 5287 sayılı kanunla Şark Orduları Grup Kumandanlığını lağvetmiş ve Doğu cephesi VI. ve IX. Ordular olarak yeniden düzenlenmiştir. Aynı zamanda bütün Kafkasya Cephesi Yakup Şevki Paşa'ya bağlandığı için, tahliye işlemlerini yürütme sorumluluğu da O'na kalmıştır. IV. Ordu Kumandanlığına ise Ali İhsan Paşa atanmıştır. Ahmet İzzet Paşa, 29 Ekim'de Yakup Şevki Paşa'ya verdiği emirde, 24 Ekim'de başlamış olan tahliyenin altı hafta içinde bitirilmesini istemiştir.⁵⁹

Osmanlı Devleti Brest-Litovsk Anlaşması harici işgal edilmiş bölgeleri kendi irade ve isteği ile tahliye etmek suretiyle Elviye-i Selase bölgesini elde tutabilmeyi ümit etmektedir. Ancak gerek bu planın ve gerekse de tah-

⁵⁶ Yel, a.g.m., s. 930; Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul, 1969, s. 1.

⁵⁷ Yel, a.g.m., s. 930.

⁵⁸ Yel, a.g.m., s. 931; *ATASE ARŞ.*, 4/8314, Klas., 251, Dos., 2, Fih., 2.38, Ceride II.

⁵⁹ Yel, a.g.m., s. 931; *ATASE ARŞ.*, 4/8314, Klas., 251, Dos., 2, Fih., 6.11.

liye bölgesi halkının Ermeni mezalimine karşı korunması mümkün olamayacaktır.

Brest-Litovsky Anlaşması Harici İşgal Edilmiş Bölgenin Tahliye Edilmesi: Osmanlı Devleti'nin Bölge Halkını Koruma Çabaları ve Ermeniler

Yakup Şevki Paşa almış olduğu emir dâhilinde Kafkasya'da Brest-Litovsky ile tespit edilmiş hudut haricindeki bölgeleri tahliye başlamadan önce, bu kararı bütün IX. Ordu kıta kumandanlarına ve Nahçıvan, Ahılkelek ve Gümrü halkına da duyurmuş ve hemen hazırlıklara başlanmasını istemiştir.⁶⁰ Yakup Şevki Paşa, ilgili kıta kumandanlarına ve mülki memurlara verdiği emirde, her memür ve kumandanın her türlü şiddete yönelik hareketleri bastırmak ve hem de bu hareketlerin doğurabileceği mahzurları halka anlatmakla yükümlü olduklarını belirtmiştir. Sınırlar haricindeki erzak, mazot, silah ve teçhizatların da kısa bir sürede nakledilmesi gerekmektedir.⁶¹ Kafkasya'nın tahliyesi devam ederken Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalanmıştır.

Yakup Şevki Paşa mütareke şartlarından zamanında haberdar olabilmesine rağmen, Azerbaycan ve Kafkasya dahilinde dağınık bir vaziyette bulunan diğer ordu birliklerini haberdar edebilmek zor olmuştur.

"... mütareke imzalandığı gün XIV. Tümen Petrovska'ya (Dağıstan) taarruz ederken, XXXVII. Kafkas Tümeni ile I. Azerbaycan Kolordusu karargahı ve II. Azerbaycan Tümeni Baküdedir. I. Azerbaycan Tümeni ise Karabağ bölgesindedir. Merkezi Kars'ta bulunan IX. Ordu birliklerinden XI. Kafkas Tümeni, Hoy (İran Azerbaycanı'nda), XII. Tümen ise Serdarabad da, XXXVI. Tümen Gümrü 'de, III. Kafkas Tümeni de Ahıska'dadır. X. Kafkas Tümeni ise İstanbul'a dönmek üzere Batımi'da bulunmaktadır."⁶²

Bu kadar geniş bir bölgeye dağılmış olan birlikleri 5 Aralık'a kadar, 6 hafta gibi kısa bir sürede geriye çekmenin güçlüğü yanı sıra aslında en büyük problem Osmanlı askerinin bölgeden çekileceğini duymuş olan halkı sakinleştirebilmek, onların güvenliği için gerekli tedbirleri alabilmektir.

⁶⁰ Yel, a.g.e., s. 71; ATASE ARŞ., 4/8314, Klas., 251, Dos., 2, Fin., 1/16.

⁶¹ Yel, a.g.e., s. 71; ATASE ARŞ., 4/8314, Klas., 251, Dos., 2, Fih, 1/17.

⁶² Yel, a.g.e., s. 73.

Mondros Mütarekesi'nin XI. maddesiyle Kuzeybatı İran'daki Osmanlı birliklerinin derhal 1914 hududu gerisine çekilmesi, Kafkasya'da tahliye edilmemiş bölge varsa, mahallinde yapılacak tetkikat sonucu istenilirse tahliye devam edilmesi istenmiştir.⁶³ Osmanlı Devleti tahliye bölgesi halkının 1917 Bolşevik Devrimi sonrasında maruz kalmış olduğu mezalimleri bildiği için, geri çekilme süreci sonunda bu saldırıların yeniden başlama ihtimaline karşı tedbirler de almaya çalışmıştır. Bu kabilden olarak Kafkas ve İslam Ordularının lağvedildiğini bildiren emir dahilinde, Osmanlı subay ve erlerinden isteyenlerin tahliye edilen bölgelerde kalmalarına izin verilmeye başlanmıştır.⁶⁴ Teslim olarak, işgal altına girecek olan Osmanlı Devleti'ne dönmektense, o tarihlerde yeni yeni bağımsızlıklarını kazanmaya başlamış olan Azerbaycan ve Dağıstan dahilinde kalarak ya da yeni teşkiline başlanacak olan Milli Şuralar emrinde görev almak bazı Osmanlı subay ve erlerine daha cazip gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'yı tahliyesi halkta büyük bir paniğe sebep olmuştur. İtilâf Devletleri'nin 6. hafta içinde tahliyesini istedikleri Ahıska, Ahılkelek, Gümrü, İğdır, Nahçıvan bölgelerinden gelen heyetler Yakup Şevki Paşa'ya müracaat ederek, tahliyeden vazgeçilmesi için ısrar etmeye başlamışlardır. Yakup Şevki Paşa imkanları ölçüsünde halkın emniyetini temin etmeye çalışacağı sözünü verirken, ilk önce, Kasım 1918 başından itibaren Nahçıvan, Şahtahtı, Yenice, Nuraşen, Kemerli ve Serderâbâd mıntıklarında idarî düzenlemelere başlamıştır. Adı geçen merkezlerde birer baş müdürlük ve bu merkezler civarında da baş muhtarlık ve bunlara bağlı muhtarlıklar teşkil edilecek ve bunların hepsi de İğdır'daki Hükümet-i Mahallî Reisi'ne bağlı olacak ve böylece halk problem ve dertlerini resmî yoldan çözümleyebilecektir. Bölge halkının kendi kendine iş yapamaması ve her zaman için bir lider ve rehber ihtiyacı sebebiyle, milis teşkilat merkezinin de İğdır'da bulunmasını temin etme sözünü vermiştir. Bunun için yine ihtiyat subaylarından tahliye bölgesinde kalmak isteyenler ile halk arasından seçilen gönüllülerden oluşan milis teşkilatlarının kuvvetlendirilmesine çalışmaktadır. Ancak gerek Nahçıvan ve gerekse de İğdır Belediye Reisi tarafından gönderilmiş olan telgrafta anlatılanlar aynı doğrultuda olup,

⁶³ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları I (1920-1945)*, Ank., 1983, s. 13; Yel, a.g.e., s. 73.

⁶⁴ Yel, a.g.e., s. 73; ATASE.ARŞ., 4/8314, Klas., 251, Dos., H.2, Fih., 6.11.
Yel, a.g.e., s. 74.

Yel, a.g.e., s.74; ATASE.ARŞ., 4/8314. Klas., 251, Dos., H.2, Fih., 5.22, Ceride.

bölge Müslüman halkı arasında panik başlamış olduğu ve kendi imkanlarıyla silahlanmaya çalıştıkları ifade edilerek, göç etmelerinin güçlükle engellendiği bildirilmektedir.⁶⁵ Bu hususta tahliye bölgesinde yaşayan Müslüman halkın haklı olduğunu kabul etmek gerekmektedir, zira uzun bir ayrılıktan sonra Türk askerinin bölgeye gelmesini müteakiben kısa bir süre özgür ve korkusuz bir şekilde yaşamının mutluluğunu anladıktan sonra, şimdi yeniden Ermeni soykırımına maruz kalmaya tahammülleri kalmamıştır.

Yakup Şevki Paşa tahliye bölgesi dahilindeki II. ve XII. Kolordu ile diğer birliklerin kumandanlarına, Ahılkelek İğdır Mevki kumandanlığına, Nahçıvan Belediye Reisi'ne genel durumla ilgili olarak yapılması gerekenleri 3 Kasım tarihli telgrafında şöyle ifade etmiştir:

"1- Brest-litovskiy Muahedesi haricinde kalan arazinin tabliyesi duyulduğu günden beri, bu mıntıkalarındaki İslam Ahalide bir heyecan başlamıştır. Herkes önüne gelene fikir sormaktadır. Fakat asıl fikir verebilecek durumdaki askerlere ve hükümet görevlilerine müracaat etmemektedirler. Her tarafta şikayet ve korku hüküm sürmektedir. Güya ki, Osmanlı askeri çekilince, Hristiyanlar İslamları mahvedeceklerdir..."

2- Yakup Şevki Paşa'ya göre, bu korku ve panik havası ahalinin cehaletinden ve kendi kendilerine itimatları olmamasından kaynaklanmaktadır. Halbuki, bu durum karşısında halkın birbirine karşı emniyet ve itimat ve muhabbet içinde olması gerekmektedir.

3- Yakup Şevki Paşa halkın büyük ekseriyetinin Osmanlı Ordusu'nun çekilmemesini istemelerine de, bunun mümkün olamayacağını herkese anlatılması gerektiği şeklinde karşılık vermiştir. Hatta halka hicret etmelerinin mahzurları da açıklanmalıdır. Yine halkın talepleri doğrultusunda, tahliye bölgesinde gizlice subay ve eratin bırakılması hususuyla ilgi olarak da; *"...bu gibi teşebbüslerin alenen icrası veyahut gizlice yapıldığı halde bilahare meydana çıkması, hem kendileri için hem de Osmanlı Hükümeti için mahzurlu olacaktır..."* demekle beraber, *"... hal ve zaman müsaade ederse bu usulü tatbiki çalışacağım..."* demektedir.

⁶⁵ Yel,a.g.m., s. 75; ATASE ARŞ., 4/8314, Klas., 251, Dos., H.4, Fih., 3.2.

4- Silah ve cephane taleplerini karşılayabilmek için, önce nerelerde ne kadar, ne cins tüfek, fişek varsa acilen ve gizlice orduya bildirilmesini istemektedir. Ancak bundan sonra eldeki mevcuttan ihtiyaçların nispetine göre dağıtım yapılacaktır.

5- Halkın bir kısmının Ermenilerin kendi aralarına gelmesi halinde mutlaka mücadele olacağına inanmalarına da, kavga ve mücadeleye sebebiyet verilmemesinin mümkün olduğu şeklinde karşılık vermiştir. Gelecek olan Ermeniler sayıca yerli halktan az oldukları için, eğer her kaza ve köy ahalisi düzenli bir mahallî hükümet tesis ederlerse, Ermeniler onlara tabî olmak mecburiyetinde kalacaktır düşüncesindedir.

6- Yakup Şevki Paşa tahliye edilecek bölgeye Hristiyan (Gürcü, Ermeni - Rus) gelirse gelsin, o bölgenin sahibi olamayacakları fikrindedir. Zira, Ermenistan ve Gürcistan Devletleri Avrupa Devletleri tarafından resmen tanınmamıştır. Bu sebeple, bu bölgelerin hangi hükümete ait ve halkın da hangi devlete tabî olacağı, daha sonra yapılacak olan barış konferansında belli olacaktır. O zamana kadar da dikkat ve sükûnet içinde davranılması akıllıca olacaktır.

7- Hristiyanlar, İslam ahaliye az çok zarar vermeye başlarsa ve Osmanlı Devleti de her kazada bir temsilci bulundurmaya muvaffak olamazsa, halk Erivan ve Tiflis'teki temsilciler vasıtasıyla her dert ve isteklerini Osmanlı Devleti'ne duyurabilecektir.⁶⁶

Yakup Şevki Paşa'nın bu bildirisi, bütün soru ve taleplere cevap verir mahiyette olmakla beraber, daha çok halkın korkusunu yok etmeye yönelik ifade ve vurgulara yer verildiği görülmektedir. Çünkü Harbiye Nezaretine yazılmış olan şifrelerde ise tersine tahliye sonrasında bölge halkının Ermenilerin insafına kalacağı tehlikesine sık sık dikkat çekilmiştir. Subay ve erlerden isteyenleri tahliye edilen bölge halkına yardım için bırakma, silah ve cephane yardımı yapmak vaatleri ise, fırsat buldukça yerine getirilmeye çalışılmıştır. Lağvedilen İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa da, aynı şekilde halktan gelen istekler doğrultusunda, 24 Kasım 1918 tarihli telgrafiyle Azerbaycan Ordusu'na katılacağını bildirmiştir.⁶⁷

⁶⁶ Yel, a.g.m., s. 77.

⁶⁷ Yel, a.g.m., s. 77.

Tahliye edilecek arazideki halkın hissetmiş olduğu korku ve panik boşuna olmayıp, Yakup Şevki Paşa tarafından 27-11-1334 tarihli Osmanlı Ordusu Başkumandanlık Vekâletine gönderilmiş olan şifrede; Nahçıvan ve Şah-tahtı bölgesinde Ermenilerin katliamlara başladığı, bölge halkının perişan bir şekilde tehcîr yapmaya mecbur bırakıldığı anlatılmaktadır.⁶⁸

Elviye-i Selâse'nin Tahliyesi

Yakup Şevki Paşa Brest-Litovsky Antlaşması haricinde işgal edilmiş bölgelerin tahliyesi ile meşgulken, 11 Kasım 1918'de İtilâf Devletleri Elviye-i Selâse'nin de resmen tahliyesini istemiştir.⁶⁹ Hava şartlarının oldukça kötüleşmiş olduğu 10 Aralık'tan itibaren Elviye-i Selâse'de tahliye çalışmaları resmen başlamış olmakla beraber, karın kalınlığı bazen 30 ya da 50 cm kadar yükseldiği için ulaşım çok zorlaşmış, hatta imkansızlaşmıştır. Demiryolları kapanmış, makineler donmuştur. Soğuk sıfırın altında 22 dereceye kadar inmiştir. Bu şartlarda geride kalacak halkın kendini koruyabilmesi için çok hızlı bir şekilde milli şuralar teşkili ile siyasi organizasyonlar yapılmaya başlanmıştır.

Mahalli Teşkilatlanmalar

Yakup Şevki Paşa'nın 3 Kasım tarihli bildiri mahiyetindeki telgrafının 5. maddesinde, halka birlik ve beraberlik içinde olmaları tavsiye edilirken, mahalli teşkilatlar kurarak kendi emniyetlerini temin edebilecekleri de belirtilmiştir. Yakup Şevki Paşa vasıtasıyla, Harbiye Nezaretine ve Sadrazam'a yaptıkları müracaatlardan sonra tahliyeyi erteletememiş olan halk arasında, teşkilatlanma fikri kuvvet kazanmıştır. Bu hususta "Kars İslam Şûrası" diğer bölgelere de olumlu bir örnek teşkil etmektedir.⁷⁰ Kars'taki faaliyetlere bağlı olarak, Ardahanlılar 6 Kasım 1918'de yaptıkları müracaatta siyasi olarak teşkilatlanmayı başlattıklarını ifade etmişlerdir. 14 Kasım'da yaptıkları kongrede "Milli İslam Şûrası Merkezi Umûmisi" adı altında varlığını sürdürmeye karar vermiş olan Kars Şûrası temsilcileri, Ahıska, Batum, Artvin, Kağızman ve Oltu'da Kars'a bağlı Şûra merkezleri açmaya karar vermiştir.⁷¹

⁶⁸ BOA. HR. SYS. MÜ, kr. 37, orj. nr. 12541, 1918. XII. 4.

⁶⁹ Yel, a.g.m., s. 78; ATASE ARŞ., 1/1, Klas., 4, Dos., 18, Fili., 4.

⁷⁰ Yel, a.g.m., s. 86.

⁷¹ Yel, a.g.m., s. 95.

Nahçıvan ve Kamerli'de bu tür faaliyetler daha önceden başlamış durumdadır. Aras bölgesinde, (Kars'ın güneyinden Orduâbâd'a kadar devam eden bölge) bir milyon kadar Türk-İslam ahâli yaşamaktadır. Brest-Litovsky hududu haricinde işgal edilmiş olan Nahçıvan, Nuraşen, Şerür, Eçmiyadzın ve Sürmeli bu bölgeye dahildir. Buraların tahliyesine Elviye-i Selâse'den önce başlanmış olmasına rağmen, teşkilatlanma çalışmaları Kars'taki çalışmalarla aynı zamanda başlamıştır. Öncelikle, mümkün olduğunca milis kuvveti teşkil etmişler, daha sonra da bu kuvvetleri fazlasıyla takviye etmeye çalışmışlardır. 11 Kasım 1918'de Yakup Şevki Paşa'ya göndermiş oldukları şifre telgrafta, bölge halkının 3 Kasım'dan itibaren "İttihâd-ı Millet Fırkası" adıyla faaliyete başlayarak, dört alaydan ve her alayda dört taburdan ve her tabur da dört yüz piyade ve yirmi beş süvariden ibaret olmak üzere bir tümen teşkil ettiklerinden söz edilmektedir.⁷²

Önceleri Ermenilerden korkarak göç etmeye karar vermiş olan halkın büyük ekseriyeti, daha sonra Osmanlı Devleti'nin destek sözüne güvenerek teşkilatlanmaya başlamıştır. Yakup Şevki Paşa da söz vermiş olduğu gibi, imkanlar ölçüsünde silah ve cephaneye yardımına başlamıştır. Ancak milis kuvvetlerinin fazlasıyla silah ve cephaneye ihtiyacı vardır. 16 Kasım 1918 tarihli Aras boyu Türkleri adına Yakup Şevki Paşa'ya yapılan yeni bir müracaatta, lüzumlu hallerde kendilerine yardım edileceğine inandıkları ifade edilerek yardım talebinde bulunulmaktadır.⁷³

Yakup Şevki Paşa 3 Kasım tarihli bildirisinde vaad etmiş olduğu gibi, yardım taleplerini geri çevirmemeye çalışırken, 10 Ekim 1918'de IX. Tümen Kumandanı Halit Paşa'ya göndermiş olduğu şifrede, terhis efradından ve ihtiyat subaylarından İğdır, Nahçıvan ve havalisi hususi teşkilatlarına katılmak isteyenlere izin verilmesini emretmiştir. Bu gönüllüler güvenilir şahıslardan seçilecek ve Osmanlı askeri üniforması ve Osmanlı Devleti'ne ait herhangi bir alamet taşımamaya dikkat edeceklerdir.⁷⁴

Bu emrin tatbik edilmeye başlanmasından kısa müddet sonra, Mondros Mütarekesi imzalanmış olduğu için, Harbiye Nezareti'nin baskılarıyla Yakup Şevki Paşa bu emrini iptal etmişse de gizli gizli yine de bu uygulamaya

⁷² ATASE ARŞ., 4/8314, Klas., 251, Dos., 4., Fih., 24.

⁷³ ATASE ARŞ., 4/8314, Klas., 251, Dos., 4., Fih., 33.2, 35.

⁷⁴ ATASE ARŞ., 4/8314, Klas., 251, Dos., 4., Fih., 22.

devam edildidği belgelerden anlaşılmaktadır. 18 Kasım 1918'de Nahçıvan Mahallî Hükümet Riyaseti'ne ve Iğdır Mevki Kumandanlığı ile IX. Tümen Kumandanlığına gönderdiği telgraflarda, değişen şartlara değinerek alınması gereken tedbirleri şöyle ifade etmektedir;

1- Ordu 10 güne kadar Arpaçay doğusundaki araziyi tahliye etmiş olacağı için, halk ordunun ve Osmanlı Hükümeti'nin yerine geçecek ve asayişini temin edecek her nevi teşkilat ve tertibatı yapmakta serbestir. Yakup Şevki Paşa ile ordudan subay olanların bu işle açıktan açığa uğraşmaları doğru olmadığı için, orduya veya Yakup Şevki Paşa'ya isnat olabilecek faaliyetler, hem halkın hem de Osmanlı Hükümeti'nin aleyhine gelişmelere sebebiyet verecektir. Bundan dolayı, Yakup Şevki Paşa artık sadece fikren yardım sözü verebilmektedir.

2- Yakup Şevki Paşa yapılan ve yapılacak işlerde halkın kendi düşmanlarını tanıyarak, ordunun çekileceği gün yapmak istedikleri idare tarzını hemen şimdiden tesise başlamalarını tavsiye etmektedir.

3- Tahliye zamanı geldiğinde Arpaçay doğusuna kadar askerleri, hükümet memurları ve jandarmasıyla bütün Osmanlı Hükümeti görevlileri geri çekilmiş olacağı için, halkın tedbirlerini şimdiden almaya başlaması gerekmektedir.

4- Halka artık batarya, silah vs. vermek imkanı kalmamıştır.

5- Arazinin çok zengin olması ve tahsil edilmemiş ne varsa yerinde terk edileceği için, başka erzak terki ve tahsisi yapılmayacaktır.

Yakup Şevki Paşa Ermeni ve Gürcü muhacir meselesine de değinerek, Osmanlı Devleti'nin halkın göç etmesini tasvip etmediğini belirtmekte ve yine de Arpaçay'ın batısına göç etmek isteyenler olursa engel olunmayacağını ifade etmektedir.⁷⁵

Bu açıklamanın yapıldığı aynı gün içinde Aras boyundaki Eçmiyadzin, Sürmeli, Nahçıvan ve Şerür'den seçilmiş olan delegeler Kamerli'de yaptıkları toplantı sonunda, "Araş Muvakkata-i Türk Hükümeti"nin kurulduğunu ilan etmişlerdir. Geçici hükümetin başkenti Iğdır olarak belirlenmiş ve hükümet 6 üye ve bir hükümet başkanından teşkil edilmiştir. Aras Türkleri, hükü-

⁷⁵ ATASE ARŞ., 4/8314, Klas., 251. Dos., 4., Fih., 35.

metin kuruluş amacını; "...cemaat ve milletimizin hukukunu muhafaza ve müdafaa etmekle beraber, hiçbir milletin ve devletin hukukuna tecavüzümüz olmayacaktır. Lakin başkaları bize hukukumuz tecavüz ettiği takdirde, umumî seferberlik ile silaha sarılıp, malımıza, canımıza ve bir katre kanımıza kadar kendi hukukumuzu gözlemek..." prensipleriyle ilan etmişlerdir.⁷⁶ Aras Muvakkata-i Türk Hükümeti'nin arazisi 8696 km olup, Nahçıvan, Şerur, Dereleyaz gazaları, Serderabad, Uluhanlı, Vedibasar, Kamerli, Mehri vb. bölgeler buna dahildir.⁷⁷

Aras Muvakkata-i Türk Hükümeti'nin kurulmuş olduğu ilgililere bildirilirken, askeri destek olarak subay ve bir iki doktorun yanı sıra yeterli silah ve teçhizat talebinde de bulunulmuştur.⁷⁸ Ancak mütareke süreci başlamış olduğu için bu yardımlar artık gizli saklı yapılabilmekte olduğu için kırık dökük diye tabir edilen bir miktar silah yardımı yapılabilmıştır.⁷⁹

Ahıska Muvakkat Hükümeti ve Ermeni - Türk İttifakı

Brest-Litovsky hududu haricinde kalan Ahıska ve Ahılkelek halkı da diğer bölgeler gibi, Yakup Şevki Paşa'nın vermiş olduğu fikir ve cesaretle teşkilatlanma faaliyetlerine başlamıştır. Yakup Şevki Paşa'ya 29 Ekim 1918 tarihiyle gönderilen şifre telgrafta, Ahıska Hükümet-i Muvakkatası'nın kurulduğu bildirilmektedir. Nüfusu 100.000 kişiye yaklaşan yeni hükümet, Gürcü taarruzlarına karşı bütünlük ve bağımsızlığını koruyamayacağı gerekçesiyle Yakup Şevki Paşa'dan yardım talep etmiştir. Kafkasya'da ezilen ve yok edilmek istenen Türk-İslam ahalinin korunması amacıyla teşkil edilmiş olan III. Tümen'in de Ahıska'da bırakılması istenmektedir.⁸⁰

Yakup Şevki Paşa, Ahıska Hükümeti'nin bu isteklerine cevaben III. Tümen Kumandanı Halit Bey'e göndermiş olduğu şifrede;

⁷⁶ ATASE ARŞ., 4/8314, Klas., 251, Dos., 4., Fih., 43.

⁷⁷ İsmayıl Hacıyev, "Ermenistanın Azerbaycana Karşı Arazi İddiaları ve Bunun Tarihi-Hüquqi Asassızlığı(1918-1920-ci İller), Azerbaycan ve Şarki Anadolu'da Türk-Müslüman Ahaliye Karşı Soykırımları(1914-1920'ci Yıllar), III Beynelhalk İلمي Konferensın Materyalleri, 07-10 April 2016, Şamahı Azerbaycan, s. 253.

⁷⁸ ATASE ARŞ., 4/8314, Klas., 251, Dos., 4., Fih., 32.2.

⁷⁹ ATASE ARŞ., 4/8314, Klas., 251, Dos., 4., Fih., 35.2.

⁸⁰ ATASE ARŞ., 4/8314, Klas., 251, Dos., H.2. Fih., 1/75, 1/25.

1- Şartların elverişli olması halinde, III. Tümeni onların müracaatına dahi lüzum olmadan Ahılkelek'de bırakabileceğini belirterek, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumun bu tür hareketlere müsait olmadığını ifade etmektedir.

2- Ahıska Hükümeti ahalisinin hiçbir şeyden korkmayarak, emniyetleri için lüzumlu tertibatları almalı ve halk sükûnet içinde bulunmalıdır.

Yakup Şevki Paşa yazışmalarda Mondros Mütarekesi hükümleri sebebiyle askeri yardımlara artık devam edemeyeceğini belirtmesine rağmen gerçekte gizlice yardımlara devam etmeye çalışmıştır. III. Tümen Kumandanı Halid Bey, Yakup Şevki Paşa'nın bilgisi dahilinde 500 kadar asker ve yeterli miktarda subayı terhis ederek bir milis alayı teşkil ederek hükümet ermine vermiştir. Mühendis Osman Server Bey'in (Atabek) kumandasındaki milis alayına, daha sonra da yeterli miktarda top, cephane, makineli tüfek ve tüfek yardımı yapılmıştır.⁸¹

Kuruluşundan kısa süre sonra, Kars Millî Şura Hükümeti ile birleşen Ahıska Hükümet-i Muvakkatası, bu yardım ve desteklerle Gürcüleri uzunca süre topraklarına sokmamayı başarmıştır. Aynı teşkilatlanma süreci **Batum'da** da gerçekleşmiştir. Ancak halk arasındaki farklı fikir ve cemiyetler ortaya çıkmış olup, ilki "Cenubi Garbi Kafkas Cemiyeti İslamiyesi"dir ve Kars Şurası'na bağlıdır...

Yakup Şevki Paşa silah isteklerinin yoğunlaşması üzerine tahliye bölgesine halkın elindeki silahların tespitini istemiştir, çıkan sonuca göre ihtiyaç belirlenip duruma göre yardım temin edilecektir. Ancak bu sayımlar o günün şartlarında tam olarak sağlıklı yapılmamış ancak kısmî bilgiler elde edilebilmiştir. Örnek vermek gerekirse; Ahıska Kazası'nda yapılan sayımda ancak 700 Rus tüfeği, 100 muhtelif el bombası, bir miktar Osmanlı tüfeği, bir miktar cephane tespit edilebilmiştir.⁸² Silah ve cephane dağıtımında, gizliliğin muhafazası için Batum gibi karışık bölgeler başta olmak üzere, halk arasından Osmanlı Devleti'ne gönülden bağlı olanların tespit edilmesine ve ancak bundan sonra silah dağıtılmasına dikkat edilmektedir. Bu gizliliğe

⁸¹ Yel, a.g.m., s. 93; ATASE ARŞ., 4/8314, Klas., 251, Dos., 4, Fih.,15.3.

⁸² ATASE ARŞ., 4/8314, Klas.,251,Dos.,4,Fih.,15.3.

rağmen, yine de Osmanlı yapısı haricindeki silahlardan dağıtılmasına çaba sarf edilmektedir.⁸³

4 Kasım 1918'de Serderâbâd İstasyonu'na halka dağıtılmak üzere, çoğunluğu terhis efradına ait olan 48 Rus tüfeğiyle, 2705 sandık cephane getirilmiştir. I. Kafkas Kolordusu'ndan alınmış olan 1000 adet beşli Rus tüfeği Nahçıvan halkına dağıtılırken, Serderâbâd İstasyonu'na getirilmiş olan silahlar da 14 Kasım'da halka dağıtılmıştır.⁸⁴

Terhis efradından kalan silahlar halka dağıtılırken, her geçen gün silah ve cephane talebinde bulunanlar çoğalmaya başlamıştır. 10 Kasım tarihli şifrede Akbaş, Uluhanlı ve Eçmiyadzin mıntıklarında, halkın daha 5562 tüfek ve kâfi miktarda cephaneye ihtiyacı olduğu bildirilmektedir. Kamerli, Nuraşen, Yenice mıntıkları için de aynı miktara yakın silah ve cephane istenmektedir. IX. Tümen kumandanlığı tarafından da, olağanüstü hallerde halka dağıtmak için Osmanlı mavzer fişeği ile beşli Rus cephanesi ve mümkün olduğu kadar Rus fişeği talep edilmektedir.⁸⁵

Yakup Şevki Paşa IX. Kafkas Tümeni kumandanına Iğdır ve Nahçıvan bölgesi halkına dağıtılmak üzere 2000 adet büyük çaplı Rus fişeği göndermiştir. Aynı zamanda ihtiyaç olduğu takdirde, ordu depolarından tüfek ve cephane alınarak halka dağıtılmasına izin vermiştir.⁸⁶ Bu emir ve müsaade sonrasında, yine Nahçıvan bölgesi halkına 2000 Rus tüfeğiyle, 500 sandık cephane, Rus mavzer fişeği ve bir miktar Osmanlı mavzer fişeği dağıtılmıştır.⁸⁷

Yakup Şevki Paşa Kars'tan ayrılmadan önce ziyaretine gelen Fahrettin Erdoğan ile yaptığı görüşmede Kars'taki milli teşkilat için 1000 Osmanlı Lirası nakdi yardımda bulunurken, Kars'tan daha önce toplatmış olduğu silahları Osmanlı yapısı olmaları sebebiyle iade edemeyeceğini belirtmiş ve bunlarına yerine Ruslardan kalan tek ateşli, barutla atılan Berdanka tüfeklerinden 1000 adet vermeyi teklif etmiştir.⁸⁸

⁸³ ATASE ARŞ., 4/8314, Klas., 251, Dos., 4, Fih., 15.

⁸⁴ ATASE ARŞ., 4/8314, Klas., 251, Dos., 4, Fih., 15.3.

⁸⁵ ATASE ARŞ., 4/8314, Klas., 251, Dos., 4, Fih., 21.1.

⁸⁶ ATASE ARŞ., 4/8314, Klas., 251, Dos., 4, Fih., 25.

⁸⁷ ATASE ARŞ., 4/8314, Klas., 251, Dos., 4, Fih., 20.

⁸⁸ Yel, a.g.m., s. 98.

Tahliye bölgesindeki Osmanlı Devlet ve askeri erkanı sadece Müslüman halkın güvenliğini temin etmekle değil aynı zamanda orduya ait silah ve teçhizatı, hububat ve işeyi geriye nakletmekle yükümlüdürler. Ancak bunu fırsat olarak gören Ermeni ve Gürcüler, nakliyatları engelleyerek mümkün olduğu kadar tahliye sonrasında silah, teçhizat ve işe kalmasını temine çalışmaktadırlar. Bu yüzden de sık sık taraflar arasında sorunlar çıkmakta ve Ermeni ve Gürcüler İngilizlere Osmanlı Devleti yetkililerini şikayet etmektedirler.⁸⁹

Tahliye Edilen Bölgelerde Ermeni Mezalimi

Bütün engelleme çabaları ve mevsimden kaynaklanan problemlere rağmen Bakü ile birlikte Tebriz de 17, 18 Kasım 1918'de tahliye edilmiştir. Yakup Şevki Paşa İran'ın tahliye edilmesinden sonrası için de tedbirler almaya çalışmıştır. Fakat, asıl tehlike altında olan bölgeler Kafkasya ve Elviye-i Selâse'dir. Zira bu bölgelere geri dönecek olan Ermeniler ile yerleşik meskun Müslümanların nasıl bir arada yaşayacakları ciddi kaygılara sebep olmaktadır. Yakup Şevki Paşa, daha tahliyelere başlamadan önce, İtilâf Devletleri tarafından maddî ve manevî yönden desteklenen Ermenilerin yeniden katliamlara başlayacaklarını düşündüğü için imkanlar ölçüsünde bazı tedbirler almaya çalışmıştır. Harbiye Nezaretine gönderdiği şifrede de;

"...Terkedeceğimiz arazide maddî ve manevî her türlü himayeden mahrum olacaklarına ve Ermeni bıçaklarıyla kesileceklerine inandığım bu mazlum Müslümanların feryatlarına ve uğradıkları akıbetlerin tasvirine en sağlam kalp bile tahammülden acizdir. Bu zavallıların yapacakları hareketin ne nasihat ve ne tedbir ve ne de cebren men edilmeyeceği belli olmuştur. Hiçbir maksat ve gayeye bağlı olmayan ve insaniyete aykırı olan bu hareketle beyhudé yere dökülecek kanların ve mahvolacak hanelerin mesulü yine insanlık âlemi olacaktır. Çünkü insaniyet, hazırlanan bu felaketin önünü almaya bu gün dahi muktedirdir..." diyerek, bu hususta lüzumlu teşebbüslerde bulunulmasını istemiştir.⁹⁰

Tahliyeler müddetince çıkabilecek problemleri çözümlenmek gayesiyle öncelikle Erivan'a Mehmet Ali Paşa, Tiflis'e de Abdülkerim Paşa gönderil-

⁸⁹ Yel, a.g.m., s. 107; ATASE ARŞ., 4/8314, Klas., 251, Dos., 2, Fih., 6.9; ATASE ARŞ., 4/8314, Klas., 251, Dos., 2, Fih., 2.41.

⁹⁰ ATASE ARŞ., 4/8314, Klas., 252, Dos., 8.13, Fih., 3.26. Ceride H.10.

miş ve bunun yanı sıra bazı tedbirler alınmaya çalışılmıştır.⁹¹ Bu problemler içinde en önemlilerden birisi Ermeni muhacirleri konusu olup, geri döndükleri bölgelerde çatışmaların çıkması kuvvetle muhtemeldir.

Aras Vadisi'nde, Iğdır'dan Nahçıvan'a kadar bütün bölgede Osmanlı sınırları dahiline göçetmeyen 100.000 kadar Türk İslam ahali yaşamakta olup, bunların bir bölümü, evleri tahrip edilmiş olduğu için Ermenilerden kalan evlere yerleştirilmiştir. Böyle yerlere Ermeni muhacir gönderilmemesini istenmiştir, ancak tahliye sonrası için bu durumun ne kadar korunabileceği şüpheldir. Ermenistan Hükümeti'nin Eçmiyadzın ve civarına yerleştirilmesi için, 60.000 Enneni'yi birden yollamak istemesi ayrı bir problem teşkil etmiştir. Mevcut imkanlar bu kadar nüfusu bölgeye yerleştirmeye müsait olmadığı gibi, bütün Nahçıvan, Şerür, Kars, Serderâbâd ve Iğdır mıntıklarına yerleştirilebilecek nüfus da ancak 200.000 kadardır.⁹² Ancak tahliye edilecek bölgelerde hangi tedbirler alınmaya çalışılırsa çalışılsın Ermeni saldırı ve terörü yeniden bütün hızıyla başlamıştır. Zengizor bölgesinde Müslüman halkı göçe zorlamak için yoğun baskılar başlamış, halkın elindeki son yiyeceklerine kadar alınarak gasbedilmiştir.⁹³

Türk ordusunun ileri hareketi sırasında Ermenistan cephesine kaçmış olan Ermeni gençleri, grup grup geri dönmeye başlamıştır. Antranik ve Papon Ermeni Çete Reisleri de yeniden katliamlara başlamıştır. Bir taraftan da sözlü ve yazılı propagandayla psikolojik baskı yapılmaya çalışılmaktadır.

⁹¹ ATASE ARŞ., 1/2, Klas., 56, Dos., 19, Fih., 22-21. "1- Tahliyesi icap eden mahallerde, Türk İslam ahali bulunmayan mevkilerden Osmanlı Devleti'ne ait mallar ve erzaklar hemen taşınacaktır. 2- Türk İslam ahaliyle meskûn olan mevkilerde bulunan zahireden, onlara ihtiyaçları kadarı bırakılacak geri kalanı derhal nakledilecektir. 3- Nakliyat sırasında engelle karşılaşılması halinde, Gürcistan ve Ermenistan Hükümetleri'nden yardım istenecektir. 4- Türk - İslam ahalinin iskân edileceği mahallerde teşkil edilecek olan jandarma birliklerine, İngilizler'den de alınması için teşebbüste bulunulacaktır. 5- Ahılkelek gibi Türk İslam ahalinin yerleştirilmiş olduğu mevkilerde, Ermenistan ve Gürcistan'dan hangi köy ve kasabadan, ne kadar Müslüman ahali geldiği ve bunların nerelerde ne miktarda ev ve mal mülk bırakmış oldukları tespit edilmeye çalışılacaktır. 6- Göç etmek isteyenler derhal hudut dahiline geçirilirken, erzak ve eşyalar mümkün olduğu zaman Elviye-i Selâse haricine çıkarılmaya çalışılacaktır. 7- Tahliye edilen bölgelerde halkın can ve mal emniyetini temin için gayret sarfedilirken, halkla işbirliği yapılacaktır.

⁹² ATASE ARŞ., 4/8314, Klas., 251, Dos., 2, Fih., 7-3.

⁹³ ATASE ARŞ., 4/8314, Klas., 251, Dos., 8.13, Fih., 2.22, Ceride H.9.

Aslında Ermeni çetelerinin saldırılarının arkasında Ermenistan Devleti'nin olduğu bilinmektedir. Zira, Ermeni askerleri de bu çetelerle birlikte hareket etmektedir. Ermenistan'ın bu tür hadiselerle müdahale etmesini istenmişse de sonuç alınması mümkün görünmemektedir.⁹⁴ Ermeniler Müslüman halkı göçe zorlamak için Türk köylerini top ateşle taciz ederek, halkı katletmeye başlamışlardır. Antranik ve kuvvetlerinin Serderâbâd, Uluhanlı, Kars ve çevresinde katliam teşebbüsleri Mehmet Ali Paşa'nın zamanında haber vermesiyle engellenebilmiştir.⁹⁵ Ermenistan'dan dönen mülteci Ermeniler Iğdır, Serderâbâd ve Nahçıvan mıntikasındaki Türkleri sıfırın altında 30-40 dereceye varan soğuklarda sokağa atmışlardır. Dolayısıyla, soğuk ve açlıktan ölenler de oldukça çoğalmıştır. Iğdır'da Ermeniler, gençlerden büyük bölümünü toplayarak meçhul bir mevkiye götürmüşler ve bunlardan bir daha haber alınamamıştır.⁹⁶

Bütün bu karışıklık içinde hâlâ milli teşkilatlanma çözüm olarak görüldüğü için 7 Ocak'ta başlayıp 9 Ocak'a kadar devam eden II. Ardahan Kongresi'nde, Kars merkez olmak üzere bütün milli şuraların, "*Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi*" olarak birleşmesine ve bunun için de büyük bir kongre yapılmasına karar verilmiştir. Daha sonra sivil halktan asker temin edip, ordudan gönüllü kalacak olan çavuş, onbaşı ve erlerle, III. Tümen'den ayrılacak subayların idaresinde ordu teşkil edilecektir. Böylece, Ermeni ve Gürcüler Türklerle meskûn olan bölgelere giremeyeceklerdir.⁹⁷ Bu arada Batum, Erzurum ve Trabzon'da çıkarılmakta olan Sadâ-i Millet, Albayrak ve İkbâl gazeteleriyle içerdekileri uyarmak, dışardakilere de seslerini duyurabilmek amacıyla yayın yapmaya devam edeceklerdir.⁹⁸ 17 Ocak 1919 akşamı Kars'ta 131 delege ile büyük bir kongre yapılmış ve "*Cenûb-î Gârbî Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi*"nin kuruluşu ilan edilerek ilk amaca ulaşılmıştır.⁹⁹ Bu esnada tahliyeler de büyük ölçüde tamamlanmıştır. Yakup Şevki Paşa'nın 30 Nisan 1919'da Makam-ı Sadâret-î Azîmiye göndermiş olduğu rapora göre, bütün Azerbaycan ve Kafkasya'nın tahliyesi sona ermiş,

⁹⁴ ATASE ARŞ., Klas., 4/8314, Dos., 2, Fih., 3.17. Ceride III ve Fih., 7.15.

⁹⁵ ATASE ARŞ., 4/8314, Klas., 252, Dos., 2, Fih., 5.2.

⁹⁶ Yel, a.g.e., s. 117.

⁹⁷ Yel, a.g.e., s. 130.

⁹⁸ Yel, a.g.e., s. 130.

⁹⁹ Yel, a.g.e., s. 135.

1877-1878 sınırları gerisine çekilen Osmanlı Ordusu'nun XI. Kafkas Tümeni Van ve Beyazıt'a, XII. Tümen hudut ile Ağrı arasındaki bölgeye, IX. Kafkas Tümeni Erzurum ve Hasankale mıntikasına, III. Kafkas Tümeni de Samsun ve Amasya bölgesine yerleşmiştir. Geri kalan kuvvetler de Sivas'a gelmek üzere, Trabzon ile Samsun arasında kara yürüyüşündedir. Bu durumdan istifade eden İngilizler 12 Nisan 1919'da bir bölük askerle Kars hükümet binasını kuşatmışlar ve daha sonra da Hükümet Başkanı Cihangiroğlu İbrahim Bey'le, Harbiye ve Dâhiliye Nazırlarını tutuklamışlardır. 30 Nisan 1919'da da Ermeni General Gargonof kumandasında trenler dolusu Ermeni getirilerek, Kars ve çevresine yerleştirilmiştir. İngiliz desteğindeki Ermeniler ve Gürcüler bir taraftan Türk İslâm ahaliye zulme devam ederken, bir taraftan da Oltu hariç bütün Sûra bölgelerini işgale başlamışlardır.¹⁰⁰

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin 1917 Bolşevik Devrimi sonrasında takip etmiş olduğu Kafkas ve Azerbaycan politikası farklı yönlerden incelendiğinde, Kafkas askeri hareketinin engellenmesinin mümkün olmadığı görülecektir. Her şeyden önce Türkiye coğrafyasının uzantısı olan Elviye-i Selase'nin kurtarılıp ana vatana ilhaki doğal görülmelidir. Nahçıvan, İran ve Azerbaycan, Kafkasya'ya yapılan askeri yardım ve desteği ise, Ermeni işgalleri ve Müslümanlara yapılan mezalim karşısında yapılmış acil bir kurtarma hareketi ve müteakiben bölgedeki Müslüman halkın siyasi teşekküller ekseninde iş birliği yapmaları sürecinin başlamasına katkı olarak değerlendirmek mümkündür.¹⁰¹

Ancak bu denli geniş bir coğrafyada yayılma gerçekleştirildikten sonra geri çekilmenin 20. yüzyılın siyasi şartları içinde kaçınılmaz bir gerçek olduğu görülmeli ve buna göre hareket edilmeliydi düşüncesi daha mantıklı gelmektedir. III. Ordu Kumandanı Vehip Paşa başlangıçtan itibaren bu tespiti yapmış ve defaaten Enver Paşa'yı uyarmaya çalışmışsa da sonuç alamamıştır. 21. yüzyıl başlarında Türkiye yine benzer bir durumla Suriye krizi ile derin bir siyasi, askeri, ekonomik kriz ile karşı karşıya kalmıştır. Suriye'deki Türk-

¹⁰⁰ Yel, a.g.e., s. 136; ATASE ARŞ., 1/2, Klas., 56, Dos., 19, Fih., 16.

¹⁰¹ Bu hususta geniş bilgi için bkz: Yel, "Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluşunda Türkiye'nin Yardımları İlhak Amacına mı Yönelikti?", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S 24, Kasım 1999-2003, s. 563-578.

menlerin durumu, insan hakları ihlalleri acil bir karar almaya zorlamaktadır. Ancak her atılan adımın bir sonrasını düşünmek, kalıcı kararlar olarak problem çözmeye çalışmak çok daha akılcı ve mantıklıdır. Bu kararları alırken elbette ki Türkiye'nin güvenliği ve menfaatleri gözetilmelidir; ancak her şeyden önce, problemin çözümü sonrasında geride orada kalacak olan Türkiye yanlısı halkın can güvenliğinin nasıl temin edileceği tespit edilmiş olmalıdır.

Elviye-i Selase, Aras Bölgesi, Nahçıvan ve Azerbaycan için Osmanlı Devleti o günün imkanları çerçevesinde her türlü tedbiri alarak, destek temin etmeye çalışmış da olsa sonuç yine aynı olmuştur. Bütün tahliye edilmiş bölgelerde Ermeni mezalim ve soykırımları yeniden yaşanmaya başlanmıştır.¹⁰² 1919 yılında Nahçıvan'a giren İngilizler burada Ermenilerin hakimiyet kurması için ellerinden geleni yapmışlardır.¹⁰³ Zaten Ermenilerin başlangıçtan itibaren amaçlarından birisi de Karabağ ve Zengezur'u Ermenistan ile birleştirmektir.¹⁰⁴ Kars, Ardahan, İğdır, Zaruşad, Şüregel, Revan, Gence, Zengibasars, Kamerli'de ve diğer bölgelerde Ermeni tecavüz ve soykırımları kadın, çocuk ayırt etmeksizin bütün vahşeti ile devam etmiştir.¹⁰⁵ Erzurum'da bulunan Yakup Şevki Paşa Erkanı Harbiye Riyasetine yazmış olduğu şifrede bu durumla ilgili olarak şöyle demektedir:

"... Bir tarafta Müslümanlara zulüm ve cefa etmekle beraber, diğer taraftan Avrupa efkârını Türklük aleyhine çevirmek maksadıyla vaveyla koparıyorlar. Bi-taraf bir heyetin mahallinde ve bi-tarafhane yapacağı tetkikat ile derhal hakikatın anlaşılacağı vecible, yakılan harap edilen yüzlerce Müslüman köyüne mukabil, Ermenilerin hiçbirine dokunulmamış ve insaniyetkârene muamelemize mukabil Ermeniler, Müslüman ahaliye

¹⁰² Bu hususta bkz: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 49, **Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri I**, Ankara, 2001; **Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi IV, 1920-1922**, Ankara, 1998.

¹⁰³ Emin Şihaliyev, "XX Asrın Evvelerinde İngiltere'nin Azerbaycanla Bağlı Jeosiyasi Maraqlarında Ermeni Faktörü", **Azerbaycan ve Şarki Anadolu'da Türk-Müslüman Ahaliye Karşı Soykırımları (1914-1920'ci Yıllar) III Beynelhalk İlimi Konferensin Materyalleri**, 07-10 April 2016, Şamahı Azerbaycan, s. 236.

¹⁰⁴ İsmayıl Hacıyev, "Ermenistanın Azerbaycana Qarşı Arazi İddıları ve Bunun Tarihi-Hüquqi Asassızlığı(1918-1920-ci İller), **Azerbaycan ve Şarki Anadolu'da Türk-Müslüman Ahaliye Karşı Soykırımları(1914-1920'ci Yıllar) III Beynelhalk İlimi Konferensin Materyalleri**, 07-10 April 2016, Şamahı Azerbaycan, s. 250.

¹⁰⁵ BOA. HR. SYS. 2878/13.

zulüm ve tazyik icrasından bir an bile geri kalmamışlar ve askerlerini bu canavarane muameleye teşvik etmişlerdir.”

Yakup Şevki Paşa, Ermenilerin bu cinayetlerinden bütün insanlık âlemini mesul tutarak; “... *insaniyet hazırlanan bu felaketin önünü almaya bu gün dahi kadirdir...*”¹⁰⁶ derken, aslında bilmeden de olsa gelecekte yaşanacak olan Karabağ katliamına atıfta bulunmaktadır.

İngilizlerin bölgeden çekilmesini müteakip Ermenilerin mezalimi çok daha fazla artmıştır.¹⁰⁷ Bölgeye barış çok uzun bir zaman sonra gelebilmiştir. Geçen bu sürede Müslüman halk çok ciddi bedeller ödemiş, Ermeniler tarafından milyonlarla ifade edilebilecek Müslüman halk soykırımı tabii tutulmuştur. Çok aktörlü bir coğrafyanın kaderi budur; Ermeni, Gürcü ve İngilizlerin yanı sıra kısa sürede toparlanmış olan Sovyet Rusya 1920 yılı başlarından itibaren Kafkasya’yı yeniden işgal etmeye başlamıştır. Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan Sovyetler Birliği’nin birer parçası olmuşlardır. Bu esnada Anadolu’da önemli gelişmeler yaşanmış; Türk İstiklal Savaşı sonucunda büyük bir zafer kazanıldığı için Sovyet Rusya’nın aracılığıyla Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ile Kâzım Karabekir’in temsil ettiği TBMM Hükümeti arasında 13 Ekim 1921’de Kars Antlaşması imzalanmıştır. Ancak II. Katarina döneminden beri Rusya’nın planlamış olduğu ve İngiltere ve de ABD tarafından desteklenen Ermenistan, Türkiye sınırlarının hemen dışında kurulmuş ve Türk dünyası ile Türkiye’nin arasına set çekilmiştir.¹⁰⁸ Böylece Türkiye’nin doğu sınırı kesinleşip, görünüşte Ermeni sorunu da sona ermiş gibi görünmekle birlikte, aslında gerekli zaman ve zeminde uyandırılarak, Azerbaycan da dahil olmak üzere aleyhte kullanılmak üzere uykuya yatırılmış olduğunu söylemek mümkündür. Ancak Türkiye’nin de yakın tarihte yaşanmış olan bu hadiselerden doğru dersler çıkararak özellikle sınır ötesi operasyon ve harekâtlarda çok daha temkinli davranmakta olduğunu söylemek mümkündür.

¹⁰⁶ ATASE ARŞ., 4/8314, Klas., 252, Dos., 8.13, Fih., 3.25, Ceride H.10.

¹⁰⁷ Şihaliyev, “XX Asrın Evvelerinde İngiltere’nin...”, s. 239.

¹⁰⁸ Şihaliyev, “XX Asrın Evvelerinde İngiltere’nin...”, s. 240, ayrıca geniş bilgi için bkz: Tofiq Mustafazade, *Azerbaycan-Rusiya Münasibetleri, XVIII Asrın İkinci Yarısı-XIX Asrın Evvelerinde*, Bakı, 2013.